

Cerkve miru v Šleziji in artikularne cerkve na Ogrskem

Vincenc Rajšp

Slovenski inštitut na Dunaju, A 1010 Wien, vincenc@rajsp.si

Prispevek obravnava politiko Habsburžanov do protestantov v Šleziji in na Ogrskem. Protestanti (luterani in kalvinci) so lahko obiskovali bogoslužje, krstili otroke, se poročali in opravljati cerkvene pogrebe v t. i. dovoljenih cerkvah v Šleziji (po Westfalskem miru leta 1648) in na Ogrskem (v artikularnih cerkvah po letu 1681). Razmere na Ogrskem so neposredno vplivale na versko in družbeno življenje prekmurskih slovenskih protestantov, čeprav na svojem območju niso imeli nobene artikularne cerkve, temveč so bili vezani na artikularno cerkev v Čobinu (Nemescsó) in kvaziartikularno cerkev v Šurdu (Surd).

Ključne besede: protestantizem, Šlezija, Ogrska, cerkve miru, artikularne cerkve

The paper discusses the policy of the Habsburgs toward the Protestants in Silesia and in Hungary. Protestants (Lutherans and Calvinists) could attend church services, baptize children, get married and perform church funerals in the so-called permitted churches in Silesia (after the Peace of Westfalia in 1648) and in Hungary (in articular churches after the year 1681). The situation in Hungary had a direct impact on the religious and social life of the Prekmurje Slovene Protestants. As they did not have any articular churches of their own, they depended on the articular churches in Čobin (Nemescsó) and in Šurd (Surd).

Keywords: Protestantism, Silesia, Hungary, churches of peace, articular churches

Martin Luther je 31. oktobra 1517 objavil petindevetdeset tez in sprožil reformacijo v Evropi, ki je vplivala na versko in družbeno življenje ter povzročila velike politične spremembe, saj je spodbudila nastajanje novoveških držav v Evropi. Novonastale krščanske konfesije so postale sestavni del političnega ustroja novoveških držav. Razvoj v nadaljnjih stoletjih je na političnem in verskem področju utrdil osrednjo vlogo vladarjev – polemična teologija (Kontroverstheologie) med rimokatoliškimi in protestantskimi teologi, vojne med vladarji ter upori proti vladarjem z verskim ozadjem.

Duhovno podobo Evrope so odločilno zaznamovali protestanta Martin Luter in Jean Calvin ter katoličan Ignacij Loyolski, ki so sprejeli odločilne smernice preнове na Tridentinskem koncilu (1545–1563). Med vladarji novoveških držav v Evropi sta prevladali predvsem luteranska in katoliška konfesija, ki sta bili tudi poglavitni nasprotnici v tridesetletni vojni, medtem ko se je kalvinska smer uveljavila na nižji politični ravni (hugenoti v Franciji, na Nizozemskem

in Škotskem); kalvinci so bili prisotni tudi na Ogrskem in delno v Svetem rimskem cesarstvu. Kalvinska veroizpoved, čeprav se je številčno enako uspešno širila kot luteranska, je veljala je za manjšinsko konfesijo in je bila preganjana – konfesionalna nasprotja med kalvinci in katoliki so še dodatno zaostrovala velika nasprotja med kalvinci in luterani (Schilling 2010: 8). Kljub pomenu in razširjenosti kalvinske reformacije pa Calvin nikoli ni bil tako popularen kot Luter – v zgodovinskem spominu ostaja zapisan kot transnacionalni dejavnik v nacionalnih okvirih (Schilling 2010: 3).

Na Ogrskem je kalvinizem prevladal nad protestantizmom, in sicer so ga razširjali madžarski študenti, ki so v Wittenbergu študirali pri Melanchtonu. Med prvimi je bil frančiškan Dévai Biró Mátyás (1500–1545), ki se je leta 1529 vpisal na univerzo v Wittenbergu. Izdal je prvi reformacijski katekizem v madžarščini (*At tizparantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi at'a'ncnac, aes ah hit petsaetinec roevidenvalomag'ara'zatt'a*, 1583), nato pa še madžarsko gramatiko (*Ortographia Vngarica*, 1549) (Bernhard 2010: 37–41). Študentje, npr. Gáspár Heltai, István Kis Szegedi, Benedek Abádi, Balázs Bihari, ki so se leta 1543 imatrikulirali na univerzi v Wittenbergu in so bili Melanchtonovi učenci, so kasneje delovali kot kalvinisti; saški študentje iz Ogrske, ki so bili Lutrovi učenci, pa so po zaključenem študiju razširjali luteranstvo. Calvinisti niso bili neposredno povezani s Calvinom, ampak jim je njegove poglede približal Melanchton (Bernhard 2010: 49), ki pa ni bil edini posrednik, kar dokazuje Juraj Drašković (JD: 1515–1587). Po rodu je bil iz okolice Knina, študiral je v Krakovu, na Dunaju, v Bologni ter pravo v Padovi. Leta 1557 je bil tajnik kralja Ferdinanda I. in kasneje škof v Peču (Pécs) in Zagrebu ter nadškof v Koloči (Kalocsa) in kardinal. Sodeloval je pri pripravi augsburškega verskega miru leta 1555 in na Tridentinskem koncilu. Dobro je poznal tudi kalvinizem. V Padovi je objavil polemičen spis proti Calvinu (*Confutatio eorum quae dicta sunt a Ioanne Calvino sacramentario super verbis Domini, hoc est corpus meum*, 1551). Delo je posvetil stricu Juraju Martinuzziu (1482–1551), ki je bil pomemben hrbaški škof, nadškof v Esztergomu in kardinal, opravljal pa je tudi pomembne politične naloge (Bernhard 2010: 26).

Vladarji konfesionalne dobe so se zgledovali po augsburškem verskem miru (1555) in kasnejšim izrekom *Cuius regio eius religio*, ki je bil v polnosti izveden le v kneževinah Svetega rimskega cesarstva, cerkvenih, protestantskih in v severnih protestantskih državah, medtem ko ni uspel v Franciji, pod Habsburžani, češkimi in ogrskimi kralji. Italijanske države in Španija s Portugalsko so ostale v celoti katoliške.

Verska različnost med katoliškim habsburškim kraljem in nosilci protestantizma (šlezijški deželni knezi in stanovi ter mesta, ogrsko plemstvo in mesta na Ogrskem) je dobila politične razsežnosti. V Šleziji so se knezi in deželni stanovi razhajali s kraljem Ferdinandom že glede tolmačenja augsburškega verskega

miru. Stanovi so pojmovali versko svobodo kot del stanovskih pravic in s tem povezovali pravico, da odločajo o veri v deželni zboru, češki kralj Ferdinand pa je bil prepričan, da lahko le on uveljavlja načel *Cuius regio eius religio*. Habsburžani so se s stanovi razhajali tudi glede organiziranja novoveške države. Od leta 1527 so si prizadevali poenotiti upravo v avstrijskih deželah, Šleziji in na Ogrskem, deželni stanovi pa so zahtevali ohranitev dotlej pridobljenih pravic (Wąs 2002: 451–456). Slovenci so pod istim vladarjem, vendar v dveh različnih državnih okvirih, doživljali različno vladarjevo versko politiko. V notranje-avstrijskih deželah so habsburški vladarji uveljavili rimokatoliško konfesijo, medtem ko so Slovenci v današnjem Prekmurju in Porabju ohranili rimokatoliško in protestantsko konfesijo, sprva močno kalvinsko, kasneje pa je prevladala luteranska smer. Uveljavljanje veroizpovedi je bilo odvisno od oblasti in ne od svobodne izbire posameznika, tj. prekmurskega podložnika. V Prekmurju tudi ni bilo mest, zato je bilo težko sprejeti protestantizem in ga ohranjati glede na veljavne sporazume na Ogrskem.

Habsburžan Ferdinand je po bitki pri Mohaču leta 1526 nasledil Ludvika II., kralja Češke, Ogrske in Hrvaške, ter prevzel oblast v Šleziji in na Ogrskem. Reformacija je bila takrat že zelo razširjena, zato Ferdinand ni mogel ustaviti njenega širjenja v novih deželah, tako kot je to počel v dednih deželah. Habsburžani so do izgube Šlezije (1745–1763) in tolerančnega patenta cesarja Jožefa II. leta 1781 izvajali do protestantov konfesionalno politiko, ki je bila podobna kot pri drugih vladarjih v Evropi; po letu 1600 tudi pod vplivom Nantskega edikta iz leta 1598 v Franciji (Tóth 2007: 276). Odnos Habsburžanov je bil odvisen tudi od zunanje-političnih razmer, vpliva Švedske po tridesetletni vojni ter notranje-političnih odnosov na Ogrskem, kjer je imela pomembno vlogo pri zaščiti protestantov Sedmograška ogrska kneževina pod turško nadoblastjo.

Reformacija v Šleziji

Dežela Šlezija, ki je bila od začetka del poljske države prvih Piastov, je bila leta 1348 vključena v češko kraljestvo. Leta 1398 ji je podelil kralj Vladislav II. Poljski privilegij, ki je uzakonjal pravnopolitično posebnost dežele, v kateri so posamezni teritoriji, kneževine ter teritorialne upravne skupnosti (*Ständesherrschaften*) vladale z lastnimi pravnimi uredbami. Takšne razmere so omogočale neoviran sprejem verskih idej iz Wittenberga in Zürich. Med prvimi je uvedel reformacijo mestni svet v Breslau (Wrocław) leta 1523 – zaukazano je bilo pridiganje čistega evangelija, uvedena je bila nemščina v bogoslužje in dovoljene so bile poroke duhovnikov (Harasimowicz 2001: 175–176). Leta 1528 je mestni svet izdal šolski in cerkveni red, s katerim je v celoti obvladal versko

življenje. Novi kralj Ferdinand I. tega ni oviral. Reformacijo so širili tudi knezi in plemstvo, kjer so imeli patronatske pravice. Glavni nasprotnik reformacije je bil kapitelj v Wroclavu.

Habsburžani so morali na državni ravni iskati kompromise z državnimi stavovi, po vestfalskem miru 1648 tudi z nemškimi protestantskimi knezi, medtem ko so si češki in ogrski kralji prizadevali uveljaviti rimokatoliško protidentinsko konfesijo po načelu *Cuius regio eius religio*. V Šleziji jim to ni uspevalo (Harasimowicz 2011: 173–199). Pravne garancije so protestanti v Šleziji dosegli z majestetnim pismom cesarja Rudolfa II. leta 1609. Cesar Ferdinand II. in saški volilni knez Jurij (Johann Georg I.) sta leta 1635 v Pragi sklenila separatni mir, vendar pa je verska svoboda s pravico izvrševanja verskih obredov bila omejena le na kneževine Liegniz (Legnica), Brieg (Brzeg), Wohlau (Księżstwo wołowskie, glavno mesto Wołów) in Oels (Oleśnica). Danes je celotno področje na Poljskem. Vse ostale cerkve, ki so jih po letu 1618 zasedli protestanti, so bile vrnjene katoličanom, šole so bile zaprte, pastirji in učitelji pa pregnani (Harasimowicz 2011: 186).

Vestfalski mir, ki je bil sklenjen med cesarjem Ferdinandom III. in Švedsko v Osnabrücku, ter med cesarjem in Francijo v Münstru (24. oktobra leta 1648), je zaključil tridesetletno vojno (1618–1648); vojna med Francijo in Španijo je trajala še do leta 1659. Interpretacija vojne ni enoznačna – šlo naj bi za (a) versko vojno ali (b) mednarodno vojno (začela se je kot verska in se nadaljevala kot meddržavna, ko je vanjo vstopila Francije leta 1635); (c) Johannes Burkhard pa vidi v tridesetletni vojni novoveško nastajanje modernih držav, tj. kot vojno nastajanja držav v Evropi (Staatsbildungskrieg Europas). Vestfalski mir je sekulariziral konfesionalna nasprotja (Klueting 2007: 345–346), hkrati pa je prenesel težišče iz države (cesar Karel V.) na večje teritorije, med njimi tudi na avstrijske dežele.

Cerkve miru v Šleziji

Vestfalski mir je določil, da evangeličanskim knezom, plemičem in njihovim podložnikom zaradi vere ni treba zapustiti njihovih posesti in se izseliti. Ni pa to pomenilo popolne verske svobode. Obiskovanje bogoslužja je bilo omejeno le na Głogów, (Glogau), Jawor (Jauer) in Świdnica (Schweidnitz). V teh treh krajih je bilo protestantom dovoljeno graditi cerkve zunaj mestnih obzidij, kot gradbeni material pa so smeli uporabiti samo les, glino in slamo. Cerkve niso smele imeti zvonikov in zvonov, zgrajene so morale biti v letu dni. Pravno osnovo so so dobile z mirovno pogodbo, zato so jih imenovali *cerkve miru*. Zgrajene cerkve so arhitekturne dragocenosti, Jawor in Świdnica sta danes na seznamu UNESCO svetovne dediščine.

Cerkev miru v kraju Jawor¹ je bila zgrajena med letoma 1654 in 1655. Dolga je 43,5 m, visoka 15,7 m in široka 14 m. Sprejela je lahko 5.500 vernikov. Dve steni sta bili poslikani s svetopisemskimi prizori (66 iz nove zaveze, 71 iz stare zaveze in dve s 36 grbi okoliških plemičev). Znameniti so tudi oltar, prižnica in orgle. Cerkev v Głogowu (G)² se je leta 1654 zrušila, druga pa je leta 1758 pogorela. Med letoma 1764 in 1772 je bila zgrajena nova cerkev, ki je bila zbombardirana v drugi svetovni vojni, na njenem mestu pa je bil leta 2003 zgrajen lapidarij. Protestantski verniki so lahko obiskovali bogoslužje tudi zunaj deželnih meja, npr. v Poljski, Saški in Brandenburg. Kraji so bili oddaljeni do 50 km in da bi vernikom omogočili spremljanje verskih obredov, so začeli graditi nove cerkve ob meji, ki so jih imenovali obmejne cerkve (*Grenzkirchen*) in pribežališčne cerkve (*Zufluchtskirchen*). Ena takih je bila v kraju Pogorzeliska (Kriegheide). Obiskovanje teh cerkva je ustvarilo posebno romarsko kulturo verskega doživljanja in oblikovalo posebno identiteto. V teh krajih so opravljali tudi krste in poroke (Sörries 2008: 30–31).

Protestantske verske razmere v Šleziji so meddržavno politiko ponovno zaposlovale v času velike nordijske vojne (1700–1721). Švedski kralj Karel XII., ki je dotlej zmagoval, je zahteval od cesarja Jožefa I. pogajanje o vsebini vestfalske mirovne pogodbe. Šlo je za določilo člena 41, ki je zadeve, za katere ni bilo doseženo soglasje, prelagal na poznejši čas, na državne zборе ali na drugo ugodno priložnost – švedski kralj se je skliceval prav na »ugodno priložnost«. S pogodbo v Altranstädtu (Altranstädter Konvention) leta 1707 je dosegel, da je cesar Jožef I. predal protestantom 125 cerkva, ki so jim bile odvzete po letu 1648; imenovali so jih vrnjene cerkve (*Rezesskirchen*). Prav tako je bilo dovoljeno zgraditi šest novih cerkva in ker jih je cesar pojmoval kot izraz dobre volje, so dobile naziv cerkve po milosti (*Gnadenkirchen*) – okrašene so morale biti s cesarskim orlom, v mestu Cieszyn pa s cesarjevo podobo. Cerkev so bile v krajih Żagań (Sagan), Koźuchów (Freistadt), Jelenia Góra (Hirschberg), Kamienna Góra (Landeshut), Milicz (Militsch) in Cieszyn (Těšín, Teschen) in so lahko imele tudi zvonike (Sörries 2008: 35).

Habsburžani kot ogrski kralji v odnosu do protestantizma na Ogrskem

Versko dogajanje na Ogrskem je neposredno vplivalo na Slovence v današnjem Prekmurju in Porabju. Ogrska je bila po letu 1541 razdeljena na tri dele (kraljeva Ogrska, Sedmograška in Ogrska pod turško zasedbo), zato je postala država

¹ <https://de.wikipedia.org/wiki/Friedenskirche>

² <https://www.gorykaczawskie.pl/en/church-of-peace-in-jawor/>

² <https://de.wikipedia.org/wiki/Friedenskirche>

številnih religij: rimokatoliške, luteranske, kalvinske, trinitarne, pravoslavne in grkokatoliške; prevladovale so katoliška, kalvinska in luteranska vera. Kljub razširjenosti protestantizma je rimokatoliška cerkev obstala, vendar ni mogla odpraviti protestantizma, prav tako pa ni prevladala nobena od protestantskih cerkva. Vladarji teritorijev so pripadali različnim veroizpovedim. Habsburžani so ostali katoliki, Turki so na zasedenih področjih Ogrske urejali lastne verske zadeve in vplivali na razmere med kristjani, sedmograški knezi pa so v 16. stoletju pripadali katoliški veri, v 17. stoletju pa so večinoma sprejeli kalvinizem. Med letoma 1682 in 1685 so na območju kraljevine Ogrske obstajale celo štiri države s štirimi različnimi veroizpovedmi vladarjev: habsburžani s katoliško, osmanska država z muslimansko, kneževina Sedmograška s kalvinsko, v kneževini Gornja Ogrska s središčem v Košicah (Kaschau) pa je vladal luteran Imre (Emmerich) Thököly. V 17. stoletju so ogrske protestante šteli tudi sedmograški knezi, sedmograške katoličane pa ogrski kralj (Tóth 2007: 275).

Odnos Habsburžanov kot ogrskih kraljev do protestantov je bil zasenčen s političnimi nasprotji z ogrskimi stanovi in protestantskimi upori, ki so jim sledile mirovne pogodbe. Za protestante na Ogrskem je bil pomemben Dunajski mir (23. junij 1606) po zmagoviti vstaji sedmograškega kneza Istvána Bocskaija (SB 1557–1606)³ med letoma 1605 in 1606. Aristokratom, plemstvu, kraljevim svobodnim mestom in privilegiranim mestom je bila zagotovljena svobodna izbira vere in verskih obredov (freie Religionsübung). Odločitev za veroizpoved mesta so sprejemali mestni sveti, zato je bila večina mest z nemško govorečimi meščani luteranska. V nekaterih mestih je prišlo do ostrih bojov med katoličani in luterani. Državni zbor v Bratislavi je leta 1608 sprejel zakon o verskem miru, ki ga je potrdil cesar Matija. Svobodno izbiro vere je zagotavljal tudi podložnikom v okviru vaških skupnosti, kar pa ni bilo nikdar uresničeno (Tóth 2007: 278). Najpomembnejša koncesija kralja je bilo priznanje enakega ustavnopravnega in konfesionalnega položaja kalvincev in luteranov v Gornji Ogrski (Slovaški), kraljevi Ogrski in Sedmograški; to je zagotavljalo versko svobodo obema konfesijama, zakonodaja pa ni veljala za Hrvaško, saj je hrvaški sabor leta 1611 uzakonil katoliško konfesijo za obvezno (Dolinar 2017: 411).

Vstaja je odprla versko vprašanje in odnos kralja do ogrskih državnih organov, npr. neimenovanje ogrskega palatina po letu 1562 in imenovanje vojaških poveljnikov iz katoliških vrst. Vstaji je botroval še zakon, ki je prepovedoval razprave o verskih zadevah na državnih zborih. Kralj ga je samovoljno dodal zakonom državnega zbora v Bratislavi leta 1604. Bocskaj je zmagal s pomočjo več tisoč odpuščenih vojakov hajdukov po koncu turške dolge vojne (1593–1606), ki so ostali »brezposelni« in so se mu pridružili, ker jim je obljubil zemljo ter

³ https://en.wikipedia.org/wiki/Stephen_Bocskai

kolektivno svobodo (oprostitev podložnosti). Mir je bil pomemben tudi za politični status Sedmograške, ki ji je cesar priznal samostojnost (Tóth 2005: 262).

Dunajski mir in ogrski verski zakon sta podobna Nantskemu ediktu v Franciji (1598), ki je omogočil, da se desetletja trajajoči boji protestantske in katoliške konfesije zaključijo tako, da se obe odpovesta ideji edino zveličavne religije. Nantski edikt je na Ogrskem prišel dodatno do izraza v zakonu leta 1681, ko je dovoljeval rekonstrukcijo katoliškega izvajanje vere tam, kjer je nekoč že obstajala, in protestantsko izvajanje verskih obredov v cerkvah na gradovih in dveh izbranih krajih v vsakem distriktu (Tóth 2005: 278). Čeprav so med njima tudi občutne razlike, izražata oba nov pristop vladarjev do religij, ki izgublja ostrino 16. stoletja in išče izhod v spravljivejši politiki na cesarskem dvoru, v politiki bavarskega vojvode Maximilijana I. (Schulze 2007: 140) in papeževi bolj realni politiki do protestantov. Papež Klemen VIII. (1592–1605), ki je takoj po nastopu opremil nuncija v Gradcu Girolama Porcijo z natančnimi navodili za boj proti protestantom, je v nadaljevanju pontifikata kazal jasne znake, da boj proti protestantski heterodoksiji ni nesporno najvišja maksima odlokov kurije. Papež Klemen, je kot »realen politik« preklical izobčenje francoskega kralja Henrika IV. (izrekel ga je papež Sikst V. in potrdil papež Gregor XIV.) ter molče dopuščal Nantski edikt (Koller 2007: 69–71). Papeži so kot svetni vladarji morali upoštevati tudi širšo politično realnost, vendar pa to ni zmanjševalo nasprotij med konfesijami, ki so se borile za obstoj in prevlado.

Spravljivejši odnos do protestantskih deželnih stanov glede »verske svobode« (Religionsfreiheit) je cesar Rudolf II. zagotovil leta 1610 z majestetnim pismom (Majestätsbrief) za Češko in Šlezijo, ki je plemstvu in mestom z vsemi podložniki in meščani zagotavljalo svobodno izražanje vere (freie Religionsübung). Po bitki na Beli gori leta 1620 so premagani protestantski stanovi izgubili vse dotedanje koncesije, obremenjeni so bili celo z veleizdajo. Ferdinand II. je protestantizem razumel kot »nezvestobo, zato v njegovem konceptu konfesionalnega absolutizma ni bilo več prostora za pristaše reformacije (Schwarz 2017: 10–11).

Dunajski mir leta 1606 je koristil kalvincem, luteranom in katoliški Cerkvi, ki se je pričela na novo organizirati. Sledili so številni prestopi plemstva v katoliško Cerkev:

Razlog leži verjetno v tem, da so ogrski stanovi po prvem protihabsburškem gibanju pod vodstvom Istvána Bocskajja med letoma 1604 in 1606 dosegli politični kompromis s habsburško vlado in »začutili« da ne potrebujejo več protestantskega oporečniškega duha; protestantizem je spodbujal nepokorščino in odpor le še med nižjimi razredi. (Kontler 2005: 126)

Katoliška stran je pridobivala plemstvo tudi z novimi pristopi ter priznavanjem domačega, tj. madžarskega jezika v bogoslužju (govorjeni pridigarški in pisani knjižni jezik).

Pomembno delo je opravil Péter Pázmány (1570–1637), jezuit, esztergomski nadškof in kardinal. Rojen je bil v Velikem Varadinu (romunsko Oradea, nemško Großwardein, madžarsko Nagyvárad) na Sedmograškem v kalvinski družini. Ko je bil star devet let, so prišli v mesto jezuiti in ustanovili zelo uspešno šolo. Sedmograški protestantski deželni zbor se je zavedal nevarnosti, ki je pretila zaradi uspešnega jezuitskega delovanja ter promocije osovraženega papeža, zato jih je leta 1606 dokončno izgnal. Čeprav velja Sedmograška za pionirsko deželo tolerance, ta ni bila za vse enaka. V času protestantske prevlade leta 1543 niso dovolili imenovati katoliškega škofa v Albi Iuliji (po smrti starega škofa); škofovsko službo pa sta lahko opravljala škof Bornemiszas med letoma 1553 in 1556 ter škof Ferenc Forgách leta 1556 v Velikem Varadinu. Deželni knez je sekulariziral cerkveno posest škofij Velikega Varadina in sedmograškega Belgrada (romunsko Alba Iulia, madžarsko Gyulafehérvár, nemško Weißenburg), škofijska palača v sedmograškem Belgradu pa je bila spremenjena v knežjo rezidenco (Wien 2017: 97–98). Nepriznana je ostajala tudi romunska pravoslavna cerkev. Pázmány je prestopil v katoliško vero in se priključil jezuitom; študiral je v Rimu, med letoma 1597 in 1606 je bil profesor filozofije in teologije na jezuitskem kolegiju v Gradcu. Bil je tudi pomemben madžarski pisec. Bil je esztergomski nadškof (1616–1637), a je zaradi turške zasedbe Esztergoma bival v Trnavi, kjer je leta 1635 ustanovil katoliško univerzo; njen prvi rektor je bil György Dobronaki (Jurij Dobrovniški) doma iz Dobrovnika v Prekmurju. Pázmány je pripeljal v »staro« Cerkev številne družine magnatov, ki so potegnili za seboj tudi podložnike. Leta 1608 je postal katoličan Kristof Bánffy, leta 1623 je konvertiral Jurij Zrinski, 1629 Ádám Batthyány, pred letom 1637 Dénes Széchy in leta 1643 Ferenc Nádasdy, ki je po smrti Kristófa Bánffyja dedoval njegove posesti. Péter Pázmány se je v danih družbenih in političnih razmerah Cerkve zavzemal za kompromise in celo svobodo vere (Glaubensfreiheit) (Fata 2010: XIII).

Med katoliško prenovo je imel pomembno vlogo madžarski jezik. Hrvaški škof Juraj Drašković je prevedel v madžarščino delo Vincenca Lerinskega (Vincencius Lerinensis) *De christianae religionis veritate contra novatores tractatus* (1561), ki je izšlo na Dunaju z latinskim predgovorom, v katerem je predstavi boj stare Cerkve proti krivoverstvu.⁴

V začetku 17. stoletja so bila na Ogrskem natisnjena številna dela s področja katoliške kontroverzne teologije, ki so bila na evropskem nivoju. Protestanti so jih zavračali z nasprotnimi spisi. Luteran György Thurzó (GTH 1567–1616), župan županije Orave (madžarsko Árvavár megye) ter med letoma 1609 in 1616 ogrski palatin, je sam prevedel v latinščino Pázmányjevo versko knjigo in prevod poslal v presojo v Wittenberg, da bi tamkajšnji učenjaki pripravili nasprotne

⁴ https://sl.wikipedia.org/wiki/Jurij_Dra%C5%A1kovi%C4%8D

argumente, ker doma ni bilo primerne strokovnjaka (Tóth 2005: 295). Pázmány je bil najbolj nadarjen madžarski politik tistega časa, ki si je prizadeval za zedinjenje Ogrske in osvoboditev izpod Turkov. Zanašal se je na Sedmograško, zato je vzdrževal stike s tamkajšnjimi protestantskimi politiki (Tóth 2005: 265).

Kljub spravljivejšim tonom vladarjev so verska nasprotja v začetku 17. stoletja ohranjala vso ostrino v konfesijah. Luteranski teologi so ostro nasprotovali jezuitom. Šlo je za »bistvo« Lutrove reformacije, ki je želela odstraniti »rimskega antikrista«, tj. papeža. Jezuiti so vdždrževali po Lutru začeto propadanje papeštva. Protestanti teologi niso mogli razumeti, zakaj je rimska papeška cerkev ostala močna, vplivna in versko prepričljiva tudi v državi Svetega rimskega cesarstva. Jezuiti so bili za protestantske teologe radikalen izziv (Kaufmann 2007: 103–105). V protipapeškem in protikatoliškem duhu so potekale tudi spominske prireditve ob stoletnici objave Lutrovih tez leta 1617. »Izjava Luthra o papežu kot 'antikristu' je v z agresijo nabitem ozračju pred tridesetletno vojno agresijo še dodatno podžigala.« (Leppin 2007: 131) Jezuiti so na katoliških dvorih podžigali vojno proti protestantom predvsem v tridesetletni vojni, čeprav je tudi v redu obstajala opozicija proti njihovim »militantnim teologom« (Bireley 2007: 93).

Sedmograški knez Jurij I. (György) Rákóczy (1593–1648) in kralj Ferdinand III. sta med tridesetletno vojno sklenila mir v Linzu (13. 12. 1645). Rákóczy, ki se je v upor proti Ferdinandu III. leta 1643 povezal s kraljevimi sovražniki Francozi in Švedi, je leta 1644 osvojil kraljevo Ogrsko. Mir je bil sklenjen na zahtevo sultana, ki se je zbal Rákóczyjeve moči. Linški mir je bil potrjen z ogrskim državnim zakonom leta 1647. Vključeval je tudi verske zadeve – protestantom je bilo vrnjenih 90 v prejšnjem času odtujenih cerkva, versko svobodo so imeli zagotovljeno vsi prebivalci Ogrske, čeprav posestniki tega niso vedno upoštevali (Tóth 2005: 312); če so imeli patronatske pravice, so lahko nastavljali katoliške duhovnike.

Začetki protestantizma v Prekmurju

Versko življenje prekmurskih Slovencev je od 16. do konca 18. stoletja potekalo skladno s političnimi in verskimi razmerami ogrske države. Ozemlje prekmurskih Slovencev ni bilo v središču dogajanj, saj je bilo geografsko obmejno področje države ter tako tudi politične in cerkvene uprave. Čutilo pa je vse posledice osrednjih dogajanj v državi, turško zasedbo delov države, bližino turške meje s turškimi vpadi, osvobajanja ter novo organizacijo gospodarskega, migracijskega in versko-političnega dogajanja konec 17. in v 18. stoletju. Začetke in delovanje protestantizma v Prekmurju so natančno predstavili Ivan Zelko (1996) Ivan Škafar (1981), Franc Šebjanič (1977) ter številni drugi slovenski zgodovinarji.

Protestantizem se je v Prekmurju širil proti koncu 16. stoletja. Uvajali so ga zemljiški gospodje, ki so kot imetniki patronata nad cerkvami nastavljali protestantizmu naklonjene duhovnike (Hozjan 2011: 98). Pri tem so se razmere glede protestantizma v današnjem Prekmurju bistveno razlikovale od razmer na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, kjer se je plemstvo prav tako oprijelo protestantizma, vendar ni imelo enakih možnosti za njegovo uveljavitev in obstoj kot plemstvo na Ogrskem, saj je le v redkih primerih razpolagalo s patronatskimi pravicami v farah. Protestantski predikanti v Prekmurju so z nastavitvijo na župnijah uživali tudi vse cerkvi pripadajoče dajatve ter prav tako plačevali davke (Zelko 1996: 181, 182, 185). Predikanti v notranjeavstrijskih deželah take oskrbe niso imeli, zato so protestantske pridigarje plačevali deželni stanovi. V Prekmurju sta se uveljavili obe veji protestantizma, luteranska in kalvinska. Leta 1596 je pripadalo luteranom enajst far v gornjem Prekmurju, v spodnjem Prekmurju pa deset far kalvincem. 1595 do 1623 je bil samostojen kalvinski dekanat pri Sv. Juriju, ki je bil ukinjen leta 1623, ko so fare pripadle luteranom (Dolinar 2017: 412–13).

Na začetku 17. stoletja je bila vzpostavljena popolna protestantska cerkvena organizacija, ki je bila od vsega začetka vključena v protestantsko organiziranost v Železni županiji (Komitat Eisenburg, Vas vármegye). Soboška dekanija je bila vključena leta 1592 in je ostala do leta 1672. Tako hitro odpravo katoliške cerkvene organizacije so spodbudila tudi turška osvajanja ogrskih ozemelj. Turki so deloma nadzorovali ozemlja škofij, ki so bila neposredno ali vsaj obmejno v stiku s Prekmurjem, prav tako pa so občasno zasedali tudi njihove škofijske sedeže: Veszprém⁵ s krajšimi prekinitvami od leta 1552 do leta 1606, Győr med letoma 1594 in 1598 (Kontler 2005: 132), Peč (Pécs) med letoma 1543 in 1686. Protestantski in katoliški magnati so odtujili več posesti škofij in samostanov, le-te pa si je prilastil tudi ogrski kralj za vzdrževanje obmejnih trdnjav (Tóth 2005: 297).

Delovala je le škofija s sedežem v Zagrebu, ki je bila še posebej pomembna zaradi izobraževanja duhovnikov. Beksinski arhidiakon pri vizitaciji leta 1640 ni vizitiral prekmurskega okraja, ker zaradi turške nevarnosti ni šel čez reko Muro. Iz vizitacijskega zapisnika za prekmurski distrikt leta 1669 je prav tako razvidno, da vizitacija ni bila izvršena »v smeri Kaniže, ki jih upravljajo krivo-verci in katere nam ni bilo mogoče vizitirati tako zaradi strahu pred krivo-verci kot pred Turki« (Zelko 1996: 322–323).

Turški nevarnosti so bili izpostavljeni prekmurski protestanti in katoličani. Če je bila turška meja leta 1541 oddaljena od Lendave še 100 km, se je z osvojitvijo Sigeta in manjših trdnjav ob Dravi, Kerestur (Murakeresztúr) in Čurgov

⁵ <https://de.wikipedia.org/wiki/Veszpr%C3%A9m>

(Csurgó), približala že na 60 km. Po določbah miru iz Vašvarja leta 1664 je turška meja presekala škofijo Gjur (Győr) od kraja Muraszemenye do Monoštra, vendar razmejitve do 18. stoletja ni bila nikdar uveljavljena z mejno črto. Določeno je bilo le, katere poglavitne trdnjave pripadajo eni ali drugi strani. Pri tem so najbolj trpeli podložniki, ker so plačevali dajatve ogrskim plemičem (lastnikom), po sklenjenem miru leta 1606 pa še vaškim sodnikom za Turke (Grafenauer 1961: 79–90), ki so z vpadi pobirali še dodatni davek. Turki so leta 1603 poskušali osvojiti Lendavo – kasneje je bila ustanovljena organizacija za odkup ugrabljenec iz turške sužnosti (Zelko 1996: 306), in tržani so bili še dodatno obdavčeni.

Marko Kerševan (2012) predstavlja odnos do protestantizma v Pregljevem romanu *Bogovec Jernej*. Preglelj namreč meni, da »ustaljena katoliška slovenska verna duša ne prenese tujega duha«:

Če bi hoteli ostati na polemični ravni, bi seveda zlahka zavrnil Pregljevo trditev, češ da se je protestantizem pojavil in uveljavil med ljudmi in ljudstvi, ki do tedaj niso bili nič manj od Slovencev ustaljeno katoliški; sprejeli in prenesli pa so ga tudi ljudje, (npr. v Skandinaviji, in drugod), za katere je bila domovina protestantizma geografsko vsaj tako tuja kot za Slovence. (Kerševan 2012: 146–47)

Če bi na tak način razmišljali o protestantizmu v današnjem Prekmurju, bi ugotovili, da posamezniki, predvsem podložniki, niso mogli svobodno izbirati vere – o tem so odločali imetniki patronatskih pravic z nastavljanjem duhovnikov in mestni sveti kraljevih svobodnih in privilegiranih mest (Tóth 2007: 277). Verjetno pa velja tudi za današnje Prekmurje Csepregijeva ugotovitev za Ogrsko, da je bila v simultanih cerkvah, v katerih so opravljali obrede katoličani in protestanti, na začetku reformacije pomembnejša pripadnost jezikovni skupnosti kot konfesionalni (Csepregi 2017: 377). Razmere so se spremenile šele med konfesionalizacijo, pred tem pa je »prekmurska slovenska duša« prenesla luteranstvo, kalvinizem in katolištvo na podlagi prekmurskega slovenskega jezika. Pri tem pa je potrebno upoštevati tudi dejstvo, da vemo, katere veroizpovedi so bili duhovniki – predikanti in kakšna je bila konfesionalna organizacija, ne poznamo pa takratne vernosti in vpliva verskih sprememb pri vernikih. Dejstvo je, da sta se po osemdesetih letih protestantske prevlade brez velikega odpora vrnila katoliška vera in cerkvena uprava, prav tako pa so bile takrat po tolerančnem patentu cesarja Jožefa II. organizirane tri protestantske cerkvene občine. V času konfesionalizacije sta se razvili in uveljavili dve verski identiteti, ne vemo pa, kako so se se pripadniki ene in druge konfesije med seboj razumeli. V Prekmurju so bile na preizkušnji predvsem poroke med katoličani in protestanti (Zelko 1996: 323).

Spremembe pa niso bile tako očitne, kot jih vidimo danes. Iz vizitacijskega zapisnika leta 1627 je razvidno, da so protestantski pastori takrat še spovedovali in za to prejeli dohodek (spoved v cerkvi en denar, na domu štiri denarje) (Zelko 1996: 194). Tudi za protestantsko Sedmograško beremo, da so v protestantskih cerkvah obdržali stare oblike v cerkvi in bogoslužju. Fancoski popotnik po Balkanu Pierre Lescalopier je leta 1574 poročal, da je v neki saški cerkvi v bližini Brašova (romunsko Braşo, madžarsko Brassó, nemško Kronstadt) slišal latinščino – da gre za protestantsko cerkev, je spoznal šele po zaključni hvalnici »uniči papeško in turško tiranijo« (Wien 2017: 99).

Tako kot za celotno Ogrsko so tudi za današnje Prekmurje značilne vse tri priznane veroizpovedi: luteranska, kalvinska in katoliška. Čeprav so v Prekmurju v prvi tretjini 17. stoletja pri protestantih prevladali luterani, nam spor v Martjancih dokazuje, da so sredi 17. stoletja bili tam prisotni tudi kalvinisti. Zapis odkriva napete odnose med protestantskima predikantoma, kar je bilo značilno za Ogrsko in Prekmurje, in kaže, kako je taka nasprotja reševala turška oblast. Anton Trstenjak objavlja dogodek ob sporu med evangeličanskim in kalvinskim predikantom v Martjancih in pritožbo agi v Kaniži leta 1652 zaradi dohodkov. Razsodba se je glasila:

Vsak ostani v svoji veri in plačuj pristojbine samo svojemu duhovniku: kalvinci kalvinskemu, a luteranci luteranskemu. Mi age kaniški naznanjamo vama, ako sta vama dragi vajini glavi, tako imej vsak svojo vero. Živite med seboj v miru; oba prodikatorja živita naj v slogi; ako nočeta, plačala bosta to s svojima glavama. (Trstenjak 2006: 76)

Ravno dohodki in materialna osnova duhovnikov vseh konfesij so bili največkrat vzrok za verske spore. To ni bila posebna značilnost Prekmurja, temveč se je enako dogajalo tudi drugod po državi, saj so tudi predikanti, ne le katoliški župniki, zahtevali plačilo od drugovercev. Na Slovaškem so kalvinski vizitatorji v vasi Kašov blizu Košic zahtevali, da priseljeni grkokatoličani plačujejo desetino kalvinskemu župniku. V evangeličanski filiali Majerovci blizu Prešova se je evangeličanski kaplan pritoževal, da mu grkokatoličani nočejo plačevati cerkvene desetine z izgovorom, da niso njegove vere (Šoltes 2010: 118).

Verska nasprotja med vsemi tremi konfesijami so obstajala v celotni državi in ne le v Prekmurju. Za katoliško stran so protestanti veljali za krivoverce, vendar je tudi kalvinski predikant v Selu Jurij Bošani, ko je leta 1630 uradno prestopil k luteranstvu, prisegel, »da je dal slovo kalvinski zmoti in spoznal pravo in čisto augsburško veroizpoved, katero je od otroških let izpovedoval in kateri bo sledil, dokler bo živel« (Zelko 1996: 217).

V prvi polovici 17. stoletja je več ogrskih protestantskih plemiških družin prestopilo v katoliško vero, vendar to ni nujno neposredno vplivalo na veroizpoved podložnikov. Podobno kot drugje na Ogrskem so tudi v Prekmurju tolerantni

katoliški zemljiški gospodje dopuščali protestante in tudi patronatskih pravic niso uperjali proti njim, čeprav so nekateri v neskladju z obstoječo zakonodajo silili podložnike v lastno konfesijo (Kowalská 2017: 278).

Na katoliški strani so imeli pomembno vlogo jezuiti. György Dobronaki (Jurij Dobrovniški) je bil pomemben prekmurski jezuit. Rodil se je v Dobrovniku, v Zagrebu je bil rektor jezuitskega kolegija in je skrbel za ljudske misijone v Prekmurju. Iz Zagreba je bil prestavljen v Trnavo, kjer je sodeloval pri ustanovitvi univerze leta 1635 in postal njen rektor (1635–1636); predlagan je bil za esztergomskega škofa, vendar je imenovanje odklonil (Zelko 1996: 249–250).

Tako kot za protestante v kraljevi Ogrski je bilo tudi za prekmurske protestante prelomno desetletje 1671–1681, ki ga poimenujejo *desetletje žalosti* (Trauerdekade, A gyász évtizede). V Prekmurju sicer ni bilo sodnih procesov proti protestantom, kot so bili na primer na Slovaškem, niti niso znana posebna preganjanja protestantov, vendar je bila v tem desetletju »večina župnij vrnjena katoličanom«; če cerkveni patroni niso odstavili predikantov, je ostalo pri starem – protestanti so ostali v Gornjih Petrovcih, Kančevcih in Selu (Zelko 1996: 185).

Katoličani so med prvimi dobili župnijo Dobrovnik (1649) (Zelko 1996: 250). V župniji Tišina je bil prvi katoliški župnik nastavljen leta 1692 (Zelko 1996: 264), v Dolencih je nosilec patronata György Széchy odvzel cerkev luteranom leta 1671, nato pa zaradi pomanjkanja duhovnikov nastavil licenciata (Zelko 1996: 271). Licenciati v današnjem Prekmurju niso bili posebnost, nastavljali so jih tudi drugod na Ogrskem, kjer je primanjkovalo duhovnikov, tako na primer v škofiji Csanád (Horvat 2006, Gőzsi 2010: 61).

Prekmurski protestanti in artikularne cerkve

Po *desetletju žalosti* se je politično življenje v državi ponovno vrnilo v tirnice ogrskih državnih institucij. Šlo je za konfesionalne in politične zadeve, predvsem za ukinitve ogrske ustave in ogrskega palatinata. Napete razmere so se pomirile na državnem zboru v Šopronu leta 1681, kamor je bilo iz Bratislave zaradi kuge prestavljeno zasedanje ogrskega državnega zbora. Držani zbor je leta 1681 sprejel tudi sklep o artikularnih cerkvah.

V Ogrskem državnem zboru je bilo 145 zastopnikov županij in kraljevih mest, 76 plemičev ter 18 škofov in nadškofov. Med plemiči je bilo 8 protestantov, med zastopniki županij in mest 29 evangeličanov in 16 kalvincev (Gyenge 1981: 38–39). Zasedanje se je pričelo 24. maja 1681 in je trajalo do konca leta. Glavna točka je bila vrnitev ustave in izvolitev palatina, medtem ko versko vprašanje ni bilo predvideno, vendar je vodja upornih krucev Imre Thököly dosegel, da je postalo osrednje. Katoliška večina v državnem zboru ni želela razpravljati

o verskih vprašanjih, zato so se protestanti obrnili s posebno adresno na kralja. Predstavili so mu težavno stanje protestantov v preteklem desetletju. Pritožili so se zaradi odvzetih cerkva, preganjanja predikantov in učiteljev, preprečevanja opravljanja protestantskih verskih obredov celo v domačih hišah in izključevanja protestantov iz mestnih služb. Kralja so prosili, naj že med zasedanjem deželne zbornice z diplomom uveljavi nekdanjo svobodo veroizpovedi.

Katoliška stran je sestavila svojo spomenico, v kateri je zahtevala vrnitev cerkva, ki so jih odvzeli protestanti. Sklicevali so se na 1. člen Dunajskega miru, ki je zagotavljal svobodo evangeličanske vere, vendar brez škode za katoličane. Sklicujejo se na pravice zemljiških gospodov kot cerkvenih patronov, ki so prestopili v katoliško cerkev, da to uveljavijo tudi nad podložniki. Protestantom so očitali, da so v mestih in komitatih katoličanom jemali službe itd.

Deželni zbor se ni mogel zediniti, zato je rešitev verskega vprašanja prepustil kralju. Končni sklep je bil sprejet v soglasju med kraljem in deželnim zborom, vendar s kompromisno rešitvijo niso bili zadovoljni niti katoličani niti protestanti. Med 82 členi zakona, ki ga je deželni zbor sprejel 30. decembra 1681, sta bila dva (25. in 26. člen / artikul) namenjena veroizpovedi (Gyenge 1981: 40–45).

Stanovski konfesionalizem je imel v državnem zboru osrednjo vlogo vse do leta 1729, ko so se zgodile konfesionalne animozitete k stanovskemu konstitucionalizmu. Osrednje točke, ki jih je državni zbor odtelej obravnaval, so bile kontribucije in neobdavčenost plemstva, katoličani in protestanti pa so združeno nasprotovali vladarju. Leta 1790 so se prav tako strinjali, da je tolerančni patent Jožefa II. ilegalen in neveljaven, ker bi ga moral sprejeti ogrski državni zbor. (Szijártó 2011: 364, 368)

25. in 26. člen o položaju protestantov v državi iz leta 1781 sta se približala francoskemu Nantskemu ediktu iz leta 1598 z določilom o protestantskih dovoljenih cerkvah v županijah. Veljala sta do tolerančnega patenta cesarja Jožefa II. leta 1781. Člen 25 je potrdil svobodo vere, ki je bila zagotovljena z Dunajskim mirom, vendar s pridržkom pravic zemljiških gospodov. Pregnanci so se lahko vrnili na svoje domove, nihče ni smel biti izpostavljen zaradi svoje vere in nikogar ni bilo dovoljeno siliti, da se udeležuje obredov druge vere (Gyenge 1981: 53). Člen 26 (Artikul XXVI) pa je omejeval število krajev, v katerih so protestanti lahko gradili nove cerkve in imeli bogoslužje – kraji so bili poimensko navedeni, zato so se imenovali *artikularni kraji* in *artikularne cerkve*. Protestanti so morali vrniti cerkve, ki so jih pred tem zasedli katoličanom.

V vsaki županiji (komitatu) sta bila določena dva kraja, kjer je bilo dovoljeno graditi nove cerkve. Glede gradnje je veljalo enako določilo kot v Šleziji – cerkve niso smele imeti zidanega temelja, zvonika in zvonov, za gradbeni material pa niso smeli uporabiti kamenja, opeke in kovanih žebeljev. Zgrajenih je bilo

osemintrideset lesenih cerkev; danes je ohranjenih le še pet, tri so na seznamu UNESCO svetovne kulturne dediščine: Kežmarok, Leštiny in Hronsek. Sklep je veljal le za kraljevo Ogrsko, zato je bilo največ artikularnih cerkva zgrajenih na ozemlju današnje Slovaške.

Artikularni kraji v Železni županiji so bili Nemesdömölk (danes del mesta Celldömölka), Čobin (Nemescsó) in Gornja Borta (nemško Oberwart, madžarsko Felsőőr, za kalvince, danes v Avstriji). V Požonski županiji (danes Bratislavski kraj na Slovaškem): Reca (Réte) in Pusté Úľany (Pusztafödemes); v županiji Nitra (Komitat Neutra): Nitrianska Streda (Nyitraszerdahely) in Stráže (Strázsa); v Tekovski županiji (Komitat Bars): Šimonovany /danes del mesta Partizánske/ (Simonyi) in Sl'ažany (Szelezsény); v Zvolenski županiji (Komitat Sohl): Ostrá Lúka (Osztroluka) in Hronsek (Garamszeg); v Turčjanski županiji (Turz): Necpaly (Necpál) in Ivančiná (Ivánkafalva); v Liptovi županiji (Komitat Liptau, danes Žilinski kraj na Slovaškem): Hybe (Geib) in Paludza (Nagypalugya); v županiji Orava (Komitat Arwa): Vyšný Kubín (Felsőkubiny) in Istebné (Isztebnye); v Trenčinski županiji (Komitat Trentschin): Súlov (Szulyó) in Uhrovec (Zayugróc); v Spiški županiji (Komitat Zips): Spišský Hrhov (Garg, Görgö), Toporec (Topertz) in Batozovce (Botsdorf, Batizfalva). Prevladovala so luteranska mesta, le Oberwart in Reca sta bili kalvinski mesti.

V širšem pomenu *artikularort* / *artikularni kraj* so bili razumljeni vsi kraji, v katerih je deželni zbor dovolil protestantom svobodno izvajanje obredov (freie Religionsausübung). Naštetim mestom so se zato priključila tudi kraljeva svobodna mesta in rudarska mesta (Frei- und Bergstädte) ter mejne utrdbe. Artikel 26 (26. člen) je poimensko našteval le mesta v Nižji Ogrski = Niederungarn, tj. na Slovaškem: Požon (današnja Bratislava, nemško Pressburg, madžarsko Pozsony), Trenčín (Trentschin, Trencsén), Modra (Modern, Modor) in Kremnica (Kremnitz, Körmöcbánya) ter Banská Bystrica (Neusohl, Bestercebánya), Šopron (Ödenburg, Sopron). Približno ducat svobodnih in rudarskih mest v Gornji Ogrski (Oberungarn) je bilo omenjenih le kot celota. Protestantsko bogoslužje je bilo dovoljeno tudi v trdnjavah – naštete so bile obmejne trdnjave južno in zahodno od Donave (Transdanubien, Dunántúl): Szentgrót (Sankt–Groth), Tihany, Nagyvázsony (Großwaschon), Pápa, Veszprém (Weißbrunn), Győr (Raab) in Komárno (Komárom); v Nižji Ogrski (Slovaški) pa: Levice (Lewetz, Léva), Krupina (Korpona, Karpfen) in Fil'akovo (Füleke, Filleck). V Gornji Ogrski: Putnok, Ónod, Szendrő, Tokaj, Nagykálló in Satmar (romunsko Satu Mare, madžarsko Szatmár, nemško Sathmar) danes v Romuniji. Mejni kraji, čeprav po osvoboditvi od Osmanov to niso več bili, so lahko do edikta Marije Terezije leta 1749 svobodno opravljali bogoslužje.

Ob naštetih pa je nastala še vrsta kvaziartikularnih krajev, ki leta 1781 niso bili navedeni v 26. členu zakona, temveč so jim podobne pravice podelili

namestništvo (Statthaltereirat) ali županije predvsem na področjih, ki so bila pod turško oblastjo. Takšni kraji so bili v Šomodski županiji (Komitat Schomodei, Somogy vármegye): Iharosberény in Šurd (Surd), v županiji Gjur (Győr, Raab): Tét in Felpéc, v županiji Komorn: Bokod, v županiji Tolnau: Gyönk (Jink) in Györköny (Jerking). Namestništvo je tudi spremenilo odlok deželnega zbora, tako da je evangeličanom v županiji Nitra (Neutra) dovolilo zgraditi cerkev v kraju Prietrž (Nagypetrös) namesto v kraju Strásza (Csepregi 2010a: 2).

Vas Leštiny (Lestynie) v županiji Orava je bila priznana za kvaziartikularni kraj zaradi naklonjenosti zemljiškega gospoda in protestanti so smeli zgraditi leseno cerkev. Kljub vsem oviram pa v stoletju pred tolerančnim patentom niso gradili le artikularnih cerkev. Dovoljenja so izdajale tudi županske oblasti, tako da so kapele in cerkve gradili tudi plemiči na svojih posestvih izven artikularnih krajev, vendar to področje še ni raziskano (Sörries 2008: 173). Med kvaziartikularnimi kraji je bil tudi Šurd (Surd), ki je postal najpomembnejše in najbližje središče za slovenske prekmurske protestante. Ustanovila ga je županija po letu 1690 (Mesterházi 1932: 68).

Artikularne cerkve so bile prvotno lesene, večinoma zgrajene po vzoru cerkve Svete Trojice v Świdnici. V 17. in 18. stoletju je bilo skladno z uradnimi predpisi zgrajenih izven kraja ali mestnega obzidja približno štirideset evangeličansko-luteranskih molilnic. Mnoge so pogorele in po tolerančnem patentu leta 1781 so jih nadomestili s trdnim gradbenim materialom. Prvotne lesene cerkve so ostale do danes le v krajih Nemeskér, Hronsek (Garamszeg), Lestin, Istebna (Isztebnye) ter v svobodnem mestu Kežmarok (Késmárk, Kásmarok). Leta 1693 zgrajena artikularna cerkev v kraju Paludza (Nagypalugya) je bila leta 1974 prestavljena v Svätý Križ.

Razmere v začetku 18. stoletja

Pregon Turkov je zapuščal opustelost, za katero ni bila neposredno kriva turška zasedba, temveč vojne, ki so bile povezane z osvobajanjem. Ko so Habsuržani pregnali Turke iz ogrskega prostora, se je odprlo vprašanje kolonizacije opustelih predelov. Potrebno je bilo vzpostaviti politično in cerkveno upravo, kljub temu da je še vedno grozila turška nevarnost. Posestniška razmerja je bilo potrebno »vrniti« v prvotno stanje, to pa je bilo težavno tudi za konfesionalno področje.

Vzpostaviti je bilo potrebno nekdanja razmerja, »vrniti« od protestantov prevzete cerkve katoličanom in urediti razmerja v katoliški Cerkvi (predvsem škofijske meje). Protestanti niso bili zadovoljni, ker so po letu 1681 morali vrniti cerkve katoličanom (čeprav so jim mnoge tudi še ostale). Kralj Leopold I. je želel urediti nove razmere, zato je leta 1691 izdal pojasnilo, kako razumeti

petindvajseti in šestindvajseti člen zakona iz leta 1781. Njegova *Explanatio Leopoldina* je razlikovala med »javnim« in »privatnim« uresničevanjem vere. Javno bogoslužje je dovoljeval samo v artikularnih krajih, v katerih so protestanti lahko opravljali krste, pogrebe, poslušali pridige in obhajali gospodovo večerjo (Abendmahl). V vseh ostalih krajih je bilo protestantom dovoljeno le privatno opravljanje pobožnosti. Prilagoditi so se morali katoliškemu prazničnemu redu in kot dela proste dni so praznovali katoliške praznike. Protestanti, ki so živeli izven artikularnih krajev, so spadali pod versko jurisdikcijo rimokatoliškega župnika. Krajevnemu župniku so morali plačati štolnino, šele nato so se lahko oglasili pri predikantu v artikularnem kraju (krst, poroka itd.) (Csepregi 2009: 305).

Leopold I. je leta 1701 je izdal kraljevi odlok, po katerem je na od Turkov osvobojenem ozemlju veljala le katoliška veroizpoved. Verska svoboda nekdanjih artikularnih krajev ni veljala za nova področja. Kralj je prepovedoval prestop iz katoliške v protestantsko vero in kdor je to vendar naredil, je veljal za verolomnega (Eidbrüchige). Odločba ni veljala za Sedmograško in pravice štirih recipiranih religij so ostale (Csepregi 2009: 306). To je opogumilo mnoge škofe, da so nasilno nastopali proti protestantom. Plemstvo s tem ni bilo zadovoljno, zato je prišlo do upora, ki ga je vodil katoličan Ferenc Rákóczy II. (1676–1735). Po začetnih uspešnih bitkah je leta 1703 pregnal Leopoldove čete iz Gornje Ogrske. Zavezniški stanovi so ga leta 1705 izvolili za kneza Ogrske. Rákóczy II. je uveljavil versko vprašanje v smislu zakonov iz let 1608 in 1647. Protestante so uveljavili na sinodi v Ružomberoku. Leta 1707 so ustanovili štiri cerkvene distrikte, ki so vključevali tudi osvobojena ozemlja izpod Turkov. Čeprav je ogrski državni zbor po padcu Rákóczyja razglasil sklepe sinod za nezakonite (Csepregi 2009: 307), se je ureditev končno uveljavila v drugi resoluciji Karla III. (Carolina resolutio). Na prošnjo protestantov je 20. oktobra 1734 dovolil štiri luteranske in štiri reformirane superintendenture (Csepregi 2009: 310), kar je veljalo tudi za prekmurske protestante. Čeprav je Rákóczy vojno izgubil, je bil sklenjeni mir v kraju Satmar (Satu Mare) 30. aprila 1711 ugoden za uporniško stran. Kralj je razglasil popolno amnestijo za upornike. Kdor se je pridružil kralju, so mu vrnili posest, kralj pa je obljubil, da bo spoštoval ogrske pravice in svoboščine ter pri vladanju sodeloval z državnim zborom po ogrskih običajih in zakonih. Tako je bilo obnovljeno stanje pred letom 1670, kralj pa je pridobil večjo moč (Kontler 2005: 152). Glede verskih zadev je mir zagotavljal (točka 3) evangeličanom in kalvincem na Ogrskem in Sedmograškem versko svobodo, duhovnikom so bili zagotovljeni dohodki, vstajnikom pa so bile dopuščene pri- tožbe na kralja ali ogrski državni zbor.

Kljub temu se razmere niso umirile. Državni zbor je med letoma 1714 in 1715 izglasoval za protestante neugodne zakone, ki so jim odrekali pravico do

obravnave verskih zadev; pritoževali so se lahko le posamezniki. Protestanti so zato nastavili agente pri dvorni pisarni na Dunaju in kasneje pri državnem namestniškem svetu v Bratislavi (Staathaltereirat), ki so skrbeli za pravilnost pritožb in spremljali njihov potek. Agenti so bili skupen organ po distriktih avtonomnih ogrskih cerkev, ki so jih volili njihovi inšpektorji in višji kuratorji (Csepregi 2009: 312). Nasprotja med katoličani in protestanti v državnem zboru pa so večala kraljevo moč pri odločanju o verskih zadevah.

Leta 1715 je bila ustanovljena mešana verska komisije (*Mixta Religionaria Comissio*) za preiskovanje pritožb protestantov in katoličanov. Med zasedanjem komisije, prvič se je sestala šele leta 1721, niso bile dovoljene nikakršne verske spremembe, temveč je veljalo zatečeno stanje (status quo). Moratorij je omogočil obstoj verskih občin, ki so pred prvim zasedanjem komisije lahko dokazale pridigarsko službo in posest cerkve. Med letoma 1720 in 1740 je bilo v županiji Tolna (Tolna vármegye) ustanovljenih devetnajst nemških, madžarskih in slovaških evangeličanskih verskih občin (Csepregi 2010: 112), vendar pa to ni vplivalo na cerkve v Prekmurju.

Obdobje se je končalo z dvema kraljevima resolucijama – *Carolina resolutio* (prva, 21. marec 1731) je obnavljala 25. in 26. člen zakona, *Exploatatatio Leopoldina* je imela neugodne odločbe za protestante. Predikanti so smeli delovati samo v artikularnih krajih, bilo pa je dovoljeno »privatno bogoslužje«, verske knjige je bilo dovoljeno brati le v družinskem krogu, sosede in znanci niso smeli biti navzoči. Protestanti so morali obhajati katoliške praznike kot dela proste dni, cehi so morali sodelovati pri katoliških procesijah. V neartikularnih krajih je bil katoliški duhovnik odgovoren tudi za protestante, vendar so protestanti lahko sami volili superintendente. Evangeličanske duhovnike so glede prave poučenosti o krstu izpraševali katoliški arhidiakoni. Za sklenitev mešanih zakonov so bili pristojni izključno katoliški duhovniki. Poročne (zakonske) procese so obravnavala katoliška sodišča, pri zakonih med protestantomoma so morali voditi proces po protestantskem cerkvenem pravu. Prestopi v protestantsko vero so bili strogo prepovedani. Evangeličanski uradniki so morali priseči z besedilom, ki je vsebovalo Marijo in svetnike. V drugi *Carolina resolutio* (20. oktober 1734) je cesar na prošnjo protestantov dovolil štiri luteranske in štiri reformirane superintendenture. Za protestante je bilo ugodno določilo, da zemljiški gospodje podložnikov niso smeli nasilno vključevati v katoliško Cerkev. Konfesionalne razlike in konfesionalna identiteta sta bili namreč že tako močni, da jih ni bilo mogoče izkoreniniti brez povzročanja novih težav.

Predvsem pa so v na novo naseljenih predelih, kamor so prišli protestanti tudi po »kraljevem vabilu«, zemljiški gospodje znali ščititi lastne interese proti kraljevim uradnikom. Škofje in vodstva županij so lahko izvajali le ohlapno kontrolo nad vasmi novih naseljencev, obstajala je tudi še nevarnost, da bi se

Turki vrnili. V veri omejevaní protestanti so zlahka našli nova mesta za naselitve, pa tudi pregnani predikanti so zlahka našli službo. Kljub temu da so kralje in škofovske oblasti nasprotovale protestantom, je cvetelo versko življenje tudi izven artikularnih krajev (Csepregi 2009: 320, 326).

Po *Carolina resolutio*, ki je močno prizadela tudi prekmurske protestante, izvajanje ni bilo več prepuščeno cerkvenim patronom, temveč je pri izvajanju sodelovala državna oblast. V Prekmurju so bile ukinjene in predane katoličanom zadnje protestantske cerkve: Gornji Petrovci leta 1732 (ker pastor Mihael Kerčmar (Kotsmajer) ni hotel izročiti cerkve katoličanom, ga je odstranila državna oblast z vojaško četo), leta 1733 Sv. Benedikt in Selo (Zelko 1996: 185, 259) ter Hodoš. Tako so prekmurske protestante šele po letu 1733 v polnosti prizadele posledice zakona iz leta 1681, ki je dovoljeval bogoslužje samo v artikularnih krajih.

Prekmurski protestanti so se oprijeli kvaziartikularnega kraja Šurd, ki je postal duhovno središče slovenskih prekmurskih protestantov – tam je deloval predikant Števan Küzmič, v okoliške kraje pa so se preselili Prekmurci, tako da se je ohranjal tudi prekmurski jezik.

Artikularni kraj Šurd

Artikularni kraji so bili leta 1681 določeni le za kraljevo Ogrsko. Šurd je bil izven tega območja, protestantska župnija je obstajala že v turški dobi, predikanti pa so znani od leta 1625 dalje. Uprava Šomodske županije (Somogy vármegye) je bila proglašena za (kvazi)artikularno po letu 1690 enako kot tudi drugi (kvazi)artikularni kraj Iharosberényi (Mesterházi 1932: 67–69). Šurd je od Murske Sobote oddaljen 72 km, razdalja med Šurdom in Iharosberénom znaša le 12 km. Zakaj prekmurski protestanti niso dobili svojega ali bližjega artikularnega kraja, lahko le ugibamo. Sosednja Zalska županija ni imela nobenega artikularnega kraja (Šurd še ni spadal v županijo Zala). V Železni županiji sta bila že dva, za kvaziartikularnim krajem v Prekmurju pa očitno ni bilo dovolj močne politične osebnosti. Šomodska županija je imela to prednost, da je bila na turškem vplivnem območju in zato tam prej ni bilo regularnega artikularnega kraja.

Šurd je postal po letu 1733 za prekmurske protestantske Slovence najpomembnejše versko središče, kamor so odhajali k bogoslužju. Pomemben je tudi zaradi Števana Küzmiča, ki je tam služboval in prevedel v prekmurski jezik *Nouvi Zákon*. Spomin na Küzmiča je živ tudi na Madžarskem. Na cerkvi v Šurdu je spominska plošča v slovenskem in madžarskem jeziku, navzoč pa je tudi v najnovejši madžarski zgodovinski literaturi. »Kot duhovnik je Küzmič služboval v Šurdu med letoma 1755 in 1779. Ob duhovniškem delu je prevedel

Novo zavezo v slovenščino ('vend') ter napisal katekizem in abecednik.« (János 2005: 241) V nadaljevanju govori tudi o priselitvi Prekmurcev v Šurd:

Na začetku 18. stoletja se je v okoliških vaseh najprej v Liszó leta 1718 naselilo več tisoč slovenskih (vend) evangeličanov. Zaradi njih je prišlo sem več duhovnikov, ki so obvladali njihov jezik, ali pa so bili tudi sami Slovenci (Vendi). V svoji duhovniški praksi so uporabljali tudi literaturo, ki je bila napisana v tem jeziku. Na ta način so pospeševali razvoj tega jezika. Temu so priče tudi Küzmičeve knjige in – sicer v manjšem obsegu – dela Mihaela Bakoša. Bakoš je zbiral gradivo za pesmarico, ki jo je začel Küzmič. To delo je končal Janoš Kardoš. Bil je duhovnik v Szepetneku in Hodošu. Slovenci (Vendi), ki so se naselili v okolici Šurda, svojega jezika niso dolgo ohranili. V kratkem času so postali Madžari. Leta 1862 je Béla Bálint pisal: »Nihče več ne obvlada slovenščine (vend).« (János 2005: 241)

Migracija v Šomodsko županijo

Preselitev slovenskih protestantov iz Prekmurja v Šomodsko županijo zbuja še vedno veliko pozornost med slovenskimi in madžarskimi zgodovinarji. Razen dejstva, da so se Prekmurci leta 1718 najprej naselili v vasi Liszó, ostaja marsikaj neznanega, tudi to, iz katerega dela Prekmurja so prišli. Preseljevanje je še najbolj natančno predstavil Trstenjak (1905). Naštevja kraje naselitve in dodaja zemljevid. Navaja, da je v kraju Tarany pri štetju leta 1900 izpovedalo 1.597 prebivalcev, »da je njihov materni jezik slovenski« in čeprav »se ti ljudje ne zavedajo svoje narodnosti v našem zmislu besede, ali ostali so zvesti stari tradiciji v svoji prejšnji domovini« (Trstenjak 1905). V javnosti je prevladovala madžarščina:

[...] kadar so vsi zbrani ob domačem stolu (mizi), molijo Boga taranjski Slovenci v svojem maternem jeziku. Molijo, kakor jih je mati učila, katera je jedina učiteljica slovenskega jezika. Na poljih ali kjerkoli so, pogovarjajo se le slovenski. Videl sem to sam, a zapazil sem tudi, da so vselej obmoknili, kadar sem se jim približeval. (Trstenjak 1905)

Prihodnost taranjskih Prekmurcev mu ni bila obetavna. »Težko je torej reči, kakšna usoda čaka Slovence v Taranju. Ako sodimo po Slovencih in Hrvatih, kateri so živeli in še živijo v Šomodski županiji, potem moram reči, da bodo tudi taranjski Slovenci narodna žrtva, kakor so bili njih sosedje, Slovenci v Šurdski okolici.« (Trstenjak 1905: 15–29)

Izginotje slovenskega jezika, tj. prekmurskega narečja v novi domovini kaže, da protestantizem ni bil garancija za ohranitev slovenske jezikovne in narodne pripadnosti. V času preselitve še ni bilo povezave med jezikom in nacionalnostjo – to vprašanje se pojavi šele v drugi polovici 19. stoletja.

Pojmovanja preselitve prekmurskih protestantov so različna. Prevladuje konfesionalni vzrok, ki migracijo pojmuje kot verski pregon protestantov. »Doma

svoje cerkve niso imeli, a ker bi radi živeli v svoji veri, sklenili so prijeti za popotno palico in poiskati si nove domovine v šurdski okolici.« (Trstenjak 1905: 254) Trstenjak razlaga – ne drži sicer, da je Šurd artikularna cerkev po sklepu deželnega zbora v Šopronu 1681 –, kako so prekmurski priseljenci dobili posest. Krajina jim je bila znana, saj so »štirje zaupni možje odšli k vdovi, grofici Mariji Magdaleni Nádasdi v Brezovico (pri Zagrebu), s prošnjo, da bi se smeli naseliti na kakšni pustoti v okolici Šurda« (Trstenjak 1905: 75). Z darilnim pismom 3. julija 1718 je grofica dovolila naselitev v pustoti Liszó. Pismo je bilo napisano v madžarščini:

Grofica Marija Draškovič, čeprav katoličanka, a po rodu iz protestantske družine Nádasdyjev, jim je dovolila naseliti se na njenem posestvu blizu Šurda in odstopila pusto Liszó, kar se je zgodilo že 3. julija 1718. (Kuzmič 2006: 75)

Še isto leto je odpotovalo tja štirinajst slovenskih evangeličanskih družin, ki »so si napravili čisto enostavne koč, lesene hišice, z ilovico ometane, v katerih so za silo nahajali zavetje pred nevihto in zimo. A prvo je bilo, da so si postavili molilnico«. Sledili so jim še drugi rojaki, »kdaj in kako se je to zgodilo, o tem nimamo zgodovinskih podatkov in dokazil«. Prekmurski priseljenci so tam krčili gozdove, na krčevinah so sejali žito in sadili vinsko trto. Vsaka občina ima še danes svoje vinograde, npr. Liszó, Bükkösd, Porrog, Sand. Vasi so Mihályd, Sánd, Liszó, Szt. Péter, Bükkösd, Szt. Pál, Porrog, Pat, Szent Krály, Vése in Bereny, skupaj 11 slovenskih vasi (Trstenjak 1905: 55–61).

Za Šurd Trstenjak ugotavlja, »da je bil ne samo narodno in cerkveno, nego tudi duševno središče šomadskih Slovencev«. Postal je tudi kraj, v katerem so se srečevali prekmurski protestanti, ki so ob veliki noči in ob žetvi romali v Šurd. Trstenjak poudarja zahtevno romanje v Šurd, vendar pa predstavi tudi pozitivnejšo stran: »Pomikali so se v dolgih procesijah, molili in peli slovenske pesmi.« Ker so prihajali tudi Hrvati in Madžari, »bila je to silna množica naroda, katerega se je vsako leto shajala v Šurdu in kateri je bil Števan Küzmič, okrog katerega se je zbirala, jedina dušna opora« (Trstenjak 1905: 61, 79). Kvaziartikularna cerkev v Šurdu je v celoti odgovarjala dogajanju v drugih artikularnih krajih Ogrske ter verskemu dogajanju v Šleziji.

Pri vrednotenju migracije je v slovenski zavesti glavni poudarek konfesionalna okoliščina – preganjanje protestantov –, medtem ko gospodarske in socialne okoliščine niso v ospredju, čeprav sta nanje opozarjala Franc Šebjanič (1977: 48) in Ivan Zelko (1996: 216).

Verski razlog preselitve poudarjajo avtorji tudi v novejšem času. Protestanti, tj. pripadniki evangeličanske in kalvinske veroizpovedi iz Prekmurja so se morali umakniti, in sicer zaradi premoči katoliške cerkvene in veleposestniške gosposke (Kuzmič 2006: 75).

Novejše poudarjanja konfesionalnega vrednotenja je opredeljevanje preseljevanja prekmurskih protestantov kot posledico pritiska »da so se, potem ko je bilo bogoslužje dovoljeno le v artikularnih krajih in ko se je pritisk nanje povečeval, številne družine odselile v tiste komitate, kjer izvajanja 'akatoliškega' bogoslužja še niso ogrožali« (Dolinar 2017: 418). Evangeličansko-luteranski Slovenci iz Prekmurja so živeli v eksilu, zato jih Dolinar (2017: 425) imenuje »slovenske verske begunce = Slowenische Glaubensflüchtlinge«. Razlaga ne drži, saj so cesarjevi odloki in sklepi ogrskega državnega zbora veljali enako za vse županije. Če namreč razumemo eksil kot pregon in pribežališče ljudi, kar pomeni, da živijo v drugi deželi (državi), kamor so pribežali ali bili pregnani iz njihove domovine, potem to za prekmurske protestante ne drži. Selili so se namreč po državi. Preselitve prekmurskih slovenskih protestantov tudi ni mogoče enačiti s pregoni protestantov iz Salzburške izven države. Izgnanci so bili doma označeni za upornike, krivoverce in sektaše; v času vladarice Marije Terezije so jih razumeli kot tveganje za javni red (Sicherheitsrisiko) in jih označevali za vstajnike (Aufrührer) ter hujskače (Aufwiegler). (Schwarz 2017: 18, 20)

Naselitev je padla v razdobje, ko so evangeličani imeli v Prekmurju še tri cerkve. Zato samo verski moment pri izselitvi ni mogel biti odločilen, marveč kažejo okoliščine predvsem na socialno ozadje »prej ko ne je naselitev prekmurskih Slovencev v okolici Šurda le del splošnega naseljevanja v po Turkih opustošenih krajih tedanje Madžarske. (Zelko 1996: 216)

Šebjanič piše, da so si zemljiški gospodarji po osvoboditvi Ogrske izpod turške oblasti prizadevali povečati število delazmožnih tlačanov in kočarjev. V tem pogledu so bili še posebej prizadevni lastniki neobdelanih pridelov Šomodske županije z ogromnimi veleposestvi:

Precejšnje tlačanske olajšave in kmetijsko pridelovalne možnosti so tako leta 1718 navedli peščico Prekmurcev, da so z lastelinko Marijo Nádasdy, ki je po svoji rodbinski liniji imela prehodno v posesti prostran okoliš Liszópuszte v bližini Šurda, sklenili pismen dogovor o priselitvi svojih rojakov. (Šebjanič 1977: 48)

Prekmurski Slovenci niso odhajali v »tuyo« deželo oziroma državo, temveč so se selili v isti državi, tako kot množica drugih ogrskih državljanov, na primer Slovaki. Izseljevali pa so se tudi katoliški Prekmurci. Na preseljevanje v okolico Šurda je nedvomno lahko vplival Andrej Árvai iz Petanjcev, ki je med letoma 1714 in 1742 deloval tam kot učitelj in opravljal tudi cerkveno službo (Zelko 1996: 216).

Preselitev prekmurskih slovenskih protestantov bi bilo potrebno razumevati podobno kot današnje migracije iz Prekmurja in v širšem časovnem obdobju. Preseljevanje ni bilo omejeno le na takratne protestante, temveč so Prekmurci iz ekonomskih razlogov zapuščali domače kraje tudi v naslednjih stoletjih, vse

do danes. Prekmurski Slovenci so se naselili že po letu 1624 v vaseh južno od Taranya: Agarév, Háromfa in Tavony, ki pa so bile za razliko od drugih slovenskih naselij v šomodski županiji katoliške in ne protestantske (Murko 1961: 101). »Veliko prekmurskega prebivalstva, predvsem katoličanov, pa se je v letih najhujših turških plenjen preselilo v zaledje Somogyske županije.« (Fujs 2006: 40)

Odhod prekmurskih protestantov v Šurd je primerljiv s takratnimi migracijami na Ogrskem. Na zapuščena področja zaradi turških vojn so se naseljevali protestanti in katoličani. Takrat so se selili tudi Kranjci. Roman Kriszt in Hubert Bergmann poročata, da so se okoli leta 1700 Kranjci iz okolice Šenčurja naselili v kraju Pama (Novo Selo) na Gradiščanskem (Kriszt, Bergmann: 2023: 20).

Protestantov niso naseljevali le protestantski zemljiški gospodje, temveč tudi katoliški. Navada je bila, da glede na konfesijo naseljujejo skupaj ljudi iste vere in istega jezika. To je gospa Nádasdy tudi storila. Protestante je na škofijski zemlji naseljeval celo škof v Pécsi, kljub temu da je prihajalo do nesoglasij, ker je bilo po škofovem mnenju število protestantov previsoko (Csepregi 2009: 322). O velikem številu nemadžarskih priseljencev pričajo evangeličanski šematizmi, ko navajajo jezike v cerkvi. Naseljevanje protestantov je spodbujal celo sam cesar, ko je vabil koloniste iz protestantskih dežel in jim obljubljal versko svobodo. Žal pa je prihajalo do nesoglasij in sporov med različnimi konfesijami.

Kolonizacijo je vzpodbudilo tudi naraščanje prebivalstva, ki je na prelomu 17. in 18. stoletja izravnavalo izgube iz turških časov. Prebivalstvo je naraščalo v že naseljenih krajih. Slabe letine na Ogrskem so povzročale lakoto, npr. leta 1718 se je selilo predvsem revnejše prebivalstvo iz prenaseljenih področij (Kaposi 2010: 103–105).

Prekmurski Slovenci so pridobljeno zemljo tudi vidno gospodarsko preoblikovali, tako da so pokrajino spremenili v vinorodno. To je npr. razvidno tudi na kartah in opisih Jožefinske izmere iz leta 1783 in 1784. Protestantska vizitacija v Prekmurju leta 1627 kaže, da je župnišču pripadal vinograd, ali pa je bil mošt del dajatvene obveznosti – to dokazuje, da so bili prekmurski protestanti večji vinogradniki.

Pri Sv. Juriju se omenja vinograd na bregu »gori na Pečnu«, prav tako pri Sv. Heleni župnijski vinograd; vinograd pri cerkvi pri Sv. Benediktu – tam so kočarji plačevali predikantu letno vsak šest pintov vina; soboška cerkev je imela vinograd v sebeborskem hribu, Martjanska cerkev v Vučji gomili, Sv. Nikolaj (Selo), v vinorodni okolici na hribu Veliki Betlehem; pri dolénski cerkvi je bil v neki oporoki predikantu prepuščen vinograd in je dobival še 25 pintov vina; vinogradi so na vinorodnem področju poleg drugih lastnikov pripadali tudi cerkvi sv. Trojice, predikant pa je prejemal vinsko desetino; tudi podružnica sv. Ane je imela dva vinograda; župnijski vinograd je imela gornjelendavska

(graška) cerkev, kjer je pripadal župniku vinograd na hribu Dolinski Vidonci; vinograd je imel na preužitek predikant v Gornjem Seniku, pri Sv. Marija v Čepincih pa je moral vsak imetnik vinograda dati vrč vina.⁶ Znanje in navade o vinogradništvu in vinarstvu so prekmurski priseljenci v novi domovini odlično izkoristili in prazno deželo spremenil v vinorodno pokrajino. Preseljevanje je pospeševalo naraščanje prebivalstva v Prekmurju, ko ni bilo več smrtnih žrtev iz časa turške nevarnosti.

Veliki migracijski premiki so se dogajali tudi na severovzhodu Slovaške – grkokatoliški Ukrajinci so zapolnili prostor, ki so ga izpraznili protestantski podložniki, ko so se v začetku 18. stoletja izselili na gospodarsko obetavnejša področja. Grkokatoličani v novih krajih niso bili priljubljeni niti med protestantski niti v katoliški cerkveni hierarhiji (Šoltes 210: 120).

Knjižno obdobje

Resolucija Karla III. leta 1731 ni prinašala le negativnih posledic, temveč je pospeševala rabo in pomen knjig. Omejevanje bogoslužja na maloštevilne kraje in omejene možnosti poslušanja pridig so povečale potrebo po knjigah, ki jih je bilo dovoljeno brati le v družinskem krogu. Pred tem so bile knjige namenjene predvsem predikantom, da so lahko dobro pripravili svoje pridige. Csepregi (2017: 385) ugotavlja, da je materinska jezikovna identiteta imela na Ogrskem primarni pomen še v 17. stoletju. Ljudje so bili večinoma nepismeni in ker niso znali brati, ni bilo večjih potreb po knjigah. Protestanti in katoličani so medsebojno prirejali potrebna verska besedila v madžarščini. János Mihálykó, predikanta v Prešovu, je leta 1609 izdal molitvenik, v katerem je dve tretjini besedil prevzel iz molitvenika jezuita Pétra Pázmánya, kasnejšega esztergomskega nadškofa. Molitve je rahlo predelal, verskega nasprotnika in odličnega madžarskega pisca pa ni navedel. Podobno je rimskokatoliška pesmarica *Cantus catholici* (1651) prevzela več kot deset kalvinskih pesmi, vendar jih je označila za stare madžarske pesmi (Csepregi 2017: 385).

Knjige so imeli tudi prekmurski pridigarji, vendar sprva predvsem madžarske in nemške. Poznali in uporabljali so seveda tudi vse kajkavske tiske, predvsem pa pridigarski priročnik Antona Vramca *Postilla* (1586), Krajačevićev lekcionar *Sveti Evangelijomi* (1651), ki je bil namenjen »cerkvenim pastirjem zagrebške škofije 'slovenske' dežele« in jezikovno uporabno rokopisno *Markišavsko cerkveno pesmarico* (1632). (V. Škafar 2005: 112–113, 120).

⁶ Prim. Zelko (1996: 193–194, 196–197, 199–203, 205, 207).

Omejevanje svobode bogoslužja na oddaljene kraje in oženje v družinski krog je povzročilo, da so ogrskih protestanti začeli prevajati in izdajati knjige. Branje nabožnih knjig je zapolnilo praznino v cerkvenem življenju in ga ne smemo pripisovati »pobožnjakarstvu«. Izhajati so začele številne knjige z versko vsebino: katekizmi, pesmarice, molitveniki in nabožne knjige. Natisnjene so bile največkrat ilegalno na Ogrskem, tj. v Šopronu, Gyōru, Bratislavi in Kőszegu (Kiseg), na naslovnica pa so bili zapisani izmišljeni kraji natisa: Frankfurt, Jena ali Nürnberg. S tiskanjem knjig so se začeli uveljavljati različni jeziki v državi, ki so dajali nacionalni videz tudi šolam – Bratislava in Šopron sta veljali za nemški, Banská Bistrica (Neusohl) in Banská Štiavnica (Schemnitz) za češki, Győr (Raab) in Prešov (Eperjes) za madžarski jezikovni šolski prostor (Csepregi 2009: 315–316).

Knjige so postale pomembne tudi za prekmurske slovenske protestante. Csepregi (2009: 318) omenja njihove največje dosežke: *Mali Katechismus* (1715), ki ga je Franc Temlin natisnil v Halleu, katekizma Mihaela Severja in Števana Küzmiča ter Küzmičev prevod *Nouvega Zákona* (1771). Küzmič je imel dobro izobrazbo – šolal se je na luteranskih licejih v Šopronu (1733), Gyōru (1739) in Bratislavi (1744).

Jezik nekdanjih priseljencev se je obdržal dlje, kot se poskuša dokazovati danes. Predikant Pavel Szabó, župnik v Šurdu (1833–1862), je »čital v cerkvi slovenskim ovčicam slovenske formule. In tako smemo reči, da se je še pred šestdesetimi leti glasila slovenska beseda v šurdanski cerkvi, potem pa umolknila za večne čase« (Trstenjak 1905: 87). Težko je zato razumljivo, kot je pripovedoval Trstenjaku sam župnik Aleksij Szalóky, da leta 1862 ni več našel Slovencev v svoji župniji in da sta tega leta bila »v vasi Liszó le še dva starčka, katera sta znala slovenski« (Trstenjak 1905: 88). Verjetno jih župnik Szalóky »ni našel«, ker ni razumel slovenskega jezika. Popisovalci so celo pri štetju prebivalcev leta 1900 našli nekoga, ki so ga prišteli med slovensko govoreče (tót) (MSK 1902: 108, štev. 13). Slovence v Šomodski županiji je obravnaval tudi Vladimir Murko in zaključil s pozivom, ki še vedno velja:

Seveda bi bilo potrebno proučiti razmere natančneje na mestu: verjetno imajo naši poznavalci Prekmurja še precej tehtnega gradiva, ki naj nam prikaže stanje teh Slovencev v resnični luči (Murko 1961: 102).

V evangeličanskem šematizmu iz leta 1838 sta obstajali še dve fari, v katerih sta se uporabljali madžarščina in slovenščina. Prva župnija je bila Iharos Berény (Lingva: Hung. et slavo-vendica) – v artikularni cerkvi je bilo za tamkajšnje prekmurske Slovence dovoljeno protestantsko bogoslužje; filiale so bile Kutsán (šola), Páth (šola), Szand, Antalfalu, Bagola, Barts, Csicsó, Galambok, Iharos, Inke, Mihályd, Sz. Jakab (Zalaszentjakab), Sz. Péter. Druga župnija je bila Szent

Király (Lingva: Hungarica et slavo-vendica) – filiale so bile Alsok, Csurgó, Porog (Porrog), Szenta, Nagy Márton, Sz. Pál (Porrogszentpál, Schomodei in Udvarhely (Kollár 1838: 87).

Sombotelska škofija

Franc Kuzmič je o ustanovitvi škofije v Sombotelu (1777) zapisal:

Namesto, da bi Marija Terezija prekmurskim protestantom uresničila željo po vsaj eni župniji, je raje ustanovila leta 1777 na novo škofijo v Sombotelu, ki je pokrivala celotno Prekmurje. Prvi škof János Szily je prekmurskim katoličanom celo oskrbel najosnovnejše knjige, da bi tako preprečil vpliv oz. uporabo prekmurskih protestantskih knjig. (Kuzmič 2006: 76)

Opozarjam, da so na razmere v Prekmurju vplivali mejni spori med tamkajšnjimi škofijami. Ustanovitev nove katoliške škofije in neustanovitev protestantske župnije nista bili konkurenčno povezani. Cesar Jožef II. je štiri leta kasneje s tolerančnim patentom (1781) omogočil, da so bile v Prekmurju ponovno organizirane slovenske protestantske občine in cerkve v Puconcih, Križevcih in na Hodošu. Novi molilnici v Puconcih in Križevcih sta bili leta 1784 vneseni tudi v Jožefinsko izmero kot »novi kamniti molilnici« (Rajšp 2001: 20, 40).

Škofijske meje v vseh habsburških deželah (tudi na Ogrskem) je začela urejati Marija Terezija. Leta 1751 je ustanovila goriško nadškofijo, njeno pobudo pa je nadaljeval cesar Jožef II. s temeljito reorganizacijo škofijskih meja.

Zagrebska škofija in sosedje

Novoustanovljena škofija v Sombotelu je rešila spor zaradi škofijskih meja med škofijo Zagreb in Veszprém. Med turško zasedbo sta vpliv in delo zagrebske škofije segala preko njenih nekdanjih meja. V upravi zagrebske škofije je bila tudi cerkev Marije Vnebovzete v Veliki Kaniži, ki so jo Turki spremenili v mošejo (Zelko 1996: 312). Po osvoboditvi izpod Turkov se je med škofijama Veszprém in Zagreb vnel spor glede meja in izvajanja vizitacij. Leta 1740 je vespremski škof Márton Bíró zahteval ozemlje beksinskega arhidiakonata ter prekmurskih župnij Lendava, Turnišče, Bogojina in Dobrovnik. V mejnem sporu z zagrebsko škofijo je bila tudi škofija Pécs. Škofiji Veszprém in Pécs (Peč) sta zahtevali meje, ki so veljale pred turško zasedbo, zagrebska škofija pa je zagovarjala pravico zatečenega stanja. Škofiji, ki sta po pregonu Turkov na novo zaživele, sta želeli vzpostaviti nekdanje škofijske meje, vrniti izgubljene farne postojanke in neaktivne fare, gradnjo cerkva, spreobračanje nekatoličanov in

opravljanje vizitacij na tem področju. Vizitacije je na jugu Šomodske in Zalske županije v vmesnem času opravljala zagrebška škofija. Cilj spreobračanja je bilo tudi protestantsko področje ob Dravi (Csurgó, Berzence, Babócsa, Lakócsa, Nagybjom in Szigetvár), kjer naj zagrebška škofija ne bi bila »dovolj uspešna« (Góczsy 2010: 44–46).

Za sporne dele obeh škofij je bilo odločilno jezikovno vprašanje. V južnih delih Zalske, Šomodske in Baranjske županije so bili naseljeni pretežno Hrvati in do sredine 18. stoletja so med njimi delovali hrvaški duhovniki iz zagrebške škofije. Kandidati za duhovniški poklic so se izobraževali na Teološki Akademiji v Zagrebu, ki je bila ustanovljena leta 1606, medtem ko sta bili semenišči v Veszprému in Pécsu ustanovljeni šele v štiridesetih letih 18. stoletja (Góczsy 2010: 54). Po letu 1740 so hrvaško govoreči duhovniški kandidati iz južnih delov Zalske, Šomodske in Baranjske županije morali študirati v škofijskih šolah v Veszprému in Peču (Góczsy 2010: 59).

Zaključek

Habsburžani so do protestantov v Šleziji in na Ogrskem postopali na podoben način. Protestantizem so dopuščali, vendar pa je bilo bogoslužje krajevno omejeno. V Šleziji je bilo to dovoljeno v cerkvah miru, cerkvah po milosti, izven deželnih meja pa v obmejnih in pribežališčnih cerkvah, po altranstadski konvenciji (1707–1709) tudi v vrnjenih cerkvah.

Protestantske verske obrede na Ogrskem je omejil državni zakon leta 1781. 25. in 26. člen (artikul) sta poimensko določila artikularne kraje, kraljeva in privilegirana mesta ter mejne trdnjave za kraljevo Ogrsko, po osvoboditvi izpod Turkov pa so bili na teh področjih dodani še t. i. kvaziartikularni kraji, ki so jih ustanavljali županije, namestništva ali celo posamezni zemljiški gospodje. Med temi je bil tudi Šurd, kamor so prekmurski slovenski protestanti odhajali po letu 1733, ko so jim bile odvzete še zadnje tri cerkve. Kvaziartikularni Šurd je bil privlačnejši kot artikularni Čobin (Nemescsó), ker je bil nekoliko bližji in ker je tam deloval prekmurski duhovnikov Števan Küzmič. Pomembno je bilo tudi, da so v Šurdu in okolici še živeli prekmurski priseljenci.

Prekmurski slovenski protestanti so kot prekmurski slovenski katoličani trpeli vse tegobe v državi Ogrski, predvsem turške vpade, na verskem področju pa omejitve in svoboščine, ki so tam vladale. Po letu 1718 so si poskušali izboljšati ekonomski in socialni položaj s preselitvijo na opuščena področja, ki so jih kultivirali in si tako ustvarili boljše pogoje življenja, kot so jih imeli v Prekmurju. Za razliko od Slovakov, ki so na severu Ogrske pustili za seboj prazno področje (naselili so ga grkokatoliški Ukrajinci) (Šoltes 2010: 105), se vsi prekmurski

protestanti niso izselili iz Prekmurja. Prekmurski protestanti so novo naseljeno pokrajino tudi jezikovno preobrazili. Na verskem in kulturnem področju so skladno z razvojem v državi izkoristili možnost in začeli tiskati verske knjige v prekmurskem knjižnem jeziku. Šlo je za zelo pomemben kulturnozgodovinski dosežek. Madžarski avtorji so omenjali njihove knjige kot spričevalo večkulturnosti na Ogrskem, čeprav se v kasnejšem nacional(ističnem) obdobju jezikovno niso obdržali – protestantizem ni bil garancija za ohranitev jezika in narodnosti v nacionalističnem obdobju druge polovice 19. in 20. stoletja.

Literatura

Jan–Andrea BERNHARD, 2010: Calvins Wirkung und Einfluss in Ungarn und Siebenbürgen vor 1551. *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata, Anton Schindling. Münster: Aschendorf Verlag. 25–62.

Robert BIRELEY, 2007: Jesuiten und der heilige Krieg 1615–1635. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hgg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller–Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 87–100.

Zoltan CSEPREGI, 2009: Das königliche Ungarn im Jahrhundert vor Toleranz (1681–1781). *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*. Hg. Rudolf Leeb. Wien: Böhlau. 299–329.

Zoltan CSEPREGI, 2010: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau. *Kirchen als Integrationsfaktor*, Hgg. Rainer Bendel, Norbert Spannenberger. Berlin: LIT Verlag Dr. W. Hopf Berlin. 99–113.

Zoltan CSEPREGI: 2010a: »Artikularorte« im Königreich Ungarn. https://www.academia.edu/8446863/_Artikularorte_im_K%C3%B6nigreich_Ungarn

Zoltán CSEPREGI, 2017: Ethnische versus konfessionelle Identitätsbildung im Königreich Ungarn von der Reformation bis zu Ende des 18. Jahrhunderts. Überlegungen zur Mehrsprachigkeit, muttersprachlichen Identität und Übersetzungspraxis. *Luther und die Evangelisch–lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsbургisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata, Anton Schindling. Münster: Aschendorf Verlag. 377–403.

France M. DOLINAR, 2017: Konfession und Sprache bei den Slowenen im Übermurgebiet von der Reformation bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. *Luther und die Evangelisch–lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsbургisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata, Anton Schindling. Münster: Aschendorf Verlag. 407–428.

Márta FATA, 2010: Vorbemerkung. *Calvin und reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata – Anton Schindling. Münster: Aschendorff Verlag. V–XVI.

Metka FUJS, 2006: Prekmurški katoličani od početkov rekatolizacije do prvega slovenskega narodnega programa. *Škofija Murska Sobota. Zgodovinski oris krščanstva v Pomurju. Almanah ob ustanovitvi škofije Murska Sobota*. Murska Sobota: Župnijski zavod sv. Miklavža. 39–45.

Zoltán GÖZSY, 2010: Grenzen und Wirkungsradius der Rekatolisierung in Südtransdanubien nach der Osmanenzeit. *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. Hgg. Rainer Bendel, Robert Spannenberger. Münster: Lit Verlag. 43–63.

Bogo GRAFENAUER, 1961: O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju. *Prekmurški Slovenci v zgodovini. Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*. Ur. Bogo Grafenauer. Murska Sobota: Pomurska založba. 79–90.

GTH = György THURZÓ, 1567–1616: <https://en.wikipedia.org/wiki/>

Imre GYENGE, 1981: Der ungarische Landtag zu Ödenburg 1681 und die Artikulargemeinden. *Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Josephs II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*. Hg. Peter F. Barton. Wien: Institut für protestantische Kirchengeschichte. 33–58.

Jan HARASIMOWICZ, 2011: Die Reformation in Schlesien. *Die Reformation in Mitteleuropa / Reformacija v Srednji Evropi*. Hgg. Vincenc Rajšp, Karl W. Schwarz. Wien–Ljubljana: Založba ZRC. 173–199.

HHSt = HHSt Archiv Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung IXa, 527. Königreich Ungarn (1782–1785) – Josephinische Landesaufnahme | Arcanum Karten.

Martin HORVAT, 2006: *Licenciati v distriktu, sedaj imenovanem Gornje Prekmurje*. Diplomatska naloga. Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta.

Andrej HOZJAN, 2011: Abriss der reformatorischen und gegenreformatorischen Ereignisse in Prekmurje vom 16. bis 18. Jahrhundert. *Die Reformation in Mitteleuropa / Reformacija v Srednji Evropi*. Hgg. Vincenc Rajšp, Karl W. Schwarz. Wien–Ljubljana: Založba ZRC. 97–106.

JD = Juraj DRAŠKOVIĆ, 1515–1587: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/draskovic-juraj-ii>

Jáni JÁNOS, 2005: *A somogy-Zalai Evangelikus Egyházwegye és gyülekezeteinek története*. Budapest: Petit Real.

Zoltan KAPOSI, 2010: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Ansiedlung in Ungarn. *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit*. Hgg. Gerhard Seewann, Peter–Karl Krauss. München: R. Oldenburg Verlag. 101–123.

Thomas KAUFMANN, 2007: Protestantischer Konfessionsantagonismus im Kampf gegen die Jesuiten. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hgg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller–Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 101–114.

Marko KERŠEVAN, 2012: *Protestanti(sti)ka*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Harm KLUETING, 2007: *Das Konfessionelle Zeitalter. Europa zwischen Mittelalter und Moderne. Kirchengeschichte und Allgemeine Geschichte*. Darmstadt: Primus Verlag.

Joannes KOLLÁR, 1838: *Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum evang. Aug. Conf. in Hungaria*. Pest: typis Trattner–Károlyianis.

Aleksander KOLLER, 2007: Der Hl. Stuhl und die protestantischen »Häresien«. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hgg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 68–82.

László KONTLER, 2005: *Tisočletje v Srednji Evropi. Madžarska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica.

Eva KOWALSKÁ, 2017: Evangelische Exulanten aus dem Königreich Ungarn und der frühe Pietismus. Migration, Krisenbewältigung und religiöser Wissenstransfer zwischen ungarischen und deutschen Zentren des Luthertums im 17. Jahrhundert. *Luther und die Evangelisch-lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsbургisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata, Anton Schindling. Münster: Aschendorf Verlag. 277–314.

Roman KRISZT, Hubert BERGMANN, 2023: Carniolus ex Simsuria – Spuren slowenischer Zuwanderung in Pama/Bijelo Selo um 1700. *Burgenländische Heimat Blätter 85 Jahrgang, Heft 4*. 3–28.

Franc KUZMIČ, 2006: Prekmurski protestanti v 18. stoletju in njihova izselitev v artikularne kraje na Madžarskem. *Podravina* 5/10, 74–79.

Volker LEPPIN, 2007: Memoria und Aggression im Reformationsjubiläum 1617. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hgg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 115–131.

MSK 1902 = Magyar Statisztikai Közlemények, 1902: A Magyar Korona országainak 1900. évi külkereskedelmi forgalma. Népszámlálása. Első rész / Ungarische statistische Mitteilungen. Volkszählung in den Ländern der Ungarischen Krone vom Jahre 1900, I. Teil. Budapest: Pester Buchdruckerei-Aktien-Gesellschaft. <https://adt.arcanum.com/hu/collection/Magyar-StatistikaiKozlemenyek/>

Sandor MESTERHÁZI, 1932: *A Somogyi Ágostai Hitvallásu Evangélicus Keresztyén Egyház-megye története*. Nagykanisza: Gutenberg és délzalai nyomda.

Vladimir MURKO, 1961: O neznanih in pozabljenih Slovencih na Madžarskem. *Prekmurski Slovenci v zgodovini. Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*. Ur. Bogo Grafenauer. Murska Sobota: Pomurska založba. 91–102.

Vincenc RAJŠP, 2001: Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 7. zvezek. Transliteracija in prevod Aleksandra Serše. Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije.

SB 1557–1606 = Stephan BOCSKAI: https://de.wikipedia.org/wiki/Stephan_Bocskai

István SZIJÁRTÓ, 2011: Der ungarische Landtag und seine Entscheidungsprozeduren im 18. Jahrhundert: von der Institutionsgeschichte zur Kulturgeschichte. Methodologische Überlegungen. *Geteilt – Vereinigt. Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit (16.–18. Jahrhundert)*. Ungarischen geschichte. Studien Band I. Hg. Krisztián Csapár-Degovics, István Fazekas. Berlin: Osteuropa-Zentrum. 356–368. https://www.academia.edu/977290/Der_ungarische_Landtag_und_seine_Entscheidungsprozeduren_im_18_Jahrhundert_von_der_Institutionsgeschichte_zur_Kulturgeschichte_Methodologische_Uberlegungen

Heinz SCHILLING, 2010: Calvin und Calvinismus in europageschichtlicher Perspektive. *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata, Anton Schindling. Münster: Aschendorf Verlag. 1–21.

Winfried SCHULZE, 2007: Konfessionsfundamentalismus in Europa um 1600: Zwischen discordia und compositio. Zur Deutung des konfessionellen Konflikts im katholischer Lager. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 135–148.

Karl W. SCHWARZ, 2017: *Der österreichische Protestantismus im Spiegel seiner Rechtsgeschichte*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Reiner SÖRRIES, 2008: *Von Kaisers Gnaden. Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.

Franc ŠEBJANIČ, 1977: *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev (Od začetka reformacije do obdobja dualistične ureditve Avstro-Ogrske)*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Ivan ŠKAFAR, 1981: Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 3, 81–165.

Vinko ŠKAFAR, 2005: Prekmurski katoličani in kajkavske verske knjige do leta 1677. *Pisec sedmerih luči*. Zbornik simpozija o Miklošu Küzmiču. Ur. Lojze Kozar. Moravske Toplice: Občina; Murska Sobota: Pomurski naddekanat; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. 110–126.

Peter ŠOLTES, 2010: Migrationen und Konfessionen im nordöstlichen Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert. *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. Hgg. Rainer Bendel, Robert Spannenberger. Münster: LIT Verlag. 115–132.

István György TÓTH, 2005: *Geschichte Ungarns*. Budapest: Corvina Osiris.

István György TÓTH, 2007: Religiöser Fundamentalismus und Toleranz im Habsburg–Ungarn und Siebenbürgen um 1600. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hgg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 273–283.

Anton TRSTENJAK, 1905: *Slovenci v Šomodski županiji na Ogrskem. Zgodovinska, narodopisna in književna črtica*. Ljubljana: Narodna tiskarna.

Anton TRSTENJAK, 2006: *Slovenci na Ogrskem. Narodopisna in književna črtica*. Maribor: Pokrajinski arhiv.

Gabriela WAS, 2002: Religionsfreiheiten der schlesischen Protestanten. Die Rechtsakte und ihre politische Bedeutung für Schlesien. *Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum I*. Hgg. Joachim Köhler, Rainer Bendel. Münster: LIT Verlag. 451–482.

Ulrich Andreas WIEN, 2017: Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und die Wirkungen der Reformation. Bonn-Hermannstadt: Schiler Verlag.

Ivan ZELKO, 1996: *Zgodovina Prekmurja*. Ur. Vilko Novak. Murska Sobota: Pomurska založba.

FRIEDENSKIRCHEN IN SCHLESIEN UND ARTIKULÄRE KIRCHEN IN UNGARN

Zusammenfassung

Der Beitrag befasst sich mit evangelischen Religionsgemeinschaften in den von den Habsburgern beherrschten Gebieten. Mit dem Westfälischen Frieden nach dem Dreißigjährigen Krieg im Jahr 1648 wurden in Schlesien protestantische Gemeinden, sogenannte Friedenskirchen, mit drei berühmten Kirchen zugelassen: Głogów (Glogau), Jawor (Jauer) und Świdnica (Schweidnitz). Aufgrund verschiedener historischer Umstände entstanden später mehrere Arten zugelassener protestantischer Kirchen: Gnadenkirchen und gemäß der Altranstäd-Konvention von 1707/09 wiederhergestellte Kirchen (Rezesskirchen).

Nach Aufständen und als Ergebnis mehrerer Friedensverträge erlangten die Protestanten in Ungarn Freiheit. Nach der sog. Trauerdekade (1671–1681) wurden laut des XXV. und XVI. Artikels des von der Nationalversammlung in Sopron im Jahr 1681 verabschiedeten Gesetzes die Durchführung und die Teilnahme an öffentlichen Gottesdiensten in sogenannten artikulären Orten, fürstlichen und privilegierten Städten und Grenzfestungen erlaubt. Dies galt nur für das königliche Ungarn, nicht aber für das von den Türken besetzte Gebiet und für Siebenbürgen, wo für Calvinisten, Lutheraner, Katholiken und Trinitarier die Religionsfreiheit gesetzlich geregelt war; dies galt allerdings nicht für die Orthodoxen, die nur geduldet wurden. Nach dem Jahr 1733, nachdem die letzten protestantischen Kirchen in Prekmurje geschlossen wurden, betraf die Protestanten von Prekmurje die Einschränkung der Teilnahme an öffentlichen Gottesdiensten. Sie durften nur an bestimmten artikulären Orten daran teilnehmen. Die nächstgelegenen waren der artikuläre Ort Čoba (Nemescsó) und der quasi artikuläre Ort Šurd. Erneut wurde die Religionsfreiheit erst nach der Veröffentlichung des Toleranzpatents Kaiser Josephs II. erreicht, und zwar im Jahr 1781, als die protestantischen Gemeinden und Kirchen auch unter den Slowenen in Prekmurje, nämlich in Puconci, Križevci und Hodoš neu organisiert wurden.